

ІСУС, НОВИЙ ЗАВІТ І СВЯЩЕННА ТЕТРАГРАМА

Павлос Д. Васіліадіс

Університет Арістотеля, Салоніки

1. Ким є Бог Біблії?

Йоан Дамаскин, бажаючи наголосити на єдності християнської Біблії, стверджував про Бога: «Один є Бог, Якого проповідують Старий Завіт і Новий, Якого оспівуємо та прославляємо у Трійці»¹. І євреї, і християни однаково звертаються до Бога «Господь», але в Новому Завіті Його розуміння поглиблюється.

«У Старому Завіті немає жодного трактату про Бога», натомість описано досвід стосунків із Ним². Новозавітна вістка, ґрунтуючись на цих численних старозавітних записах Божих діянь в історії людства, складається із проголошення того, що Бог здійснив через свого Сина. У пізню добу Другого храму (200 до Р. Х. - 70 по Р. Х.) юдейський строгий монотеїзм поволі сполучився з термінами та системами елліністичної філософії; поступове осмислення ранньою Церквою подій, свідком яких вона стала, сприяло зокрема й окресленню троїчної догми. Тринітарна доктрина, як це зазначив Йоан Дамаскин, запозичила «від юдаїзму єдність природи, а від еллінізму – притаманні особам неповторні відмінності»³. Відтак, коли християни «говорять про Бога, то це завжди Бог конкретний. “Бог Авраама, Ісаака і Якова, Бог Ісуса Христа”. Це завжди Трійця – Отець, Син і Дух Святий...»⁴.

---

¹ «Εἷς ἐστὶν ὁ Θεὸς ὑπὸ τῆ Παλαιᾶς Διαθήκης καὶ Καινῆς κηρυττόμενος, ὁ ἐν Τριάδι ὑμνούμενος τε καὶ δοξαζόμενος» (Йоан Дамаскин, *Точний виклад православної віри* 4:17 (90)).

² J. Scullion, «God in the OT» // D. N. Freedman (gen. ed.), *ABD*, vol. 2, New York: Doubleday 1992, 1041.

³ «Ἐκατέρας τε αἰρέσεως παραμένει τὸ χρήσιμον, ἐκ μὲν τῆς Ἰουδαϊκῆς ὑπολήψεως ἢ τῆς φύσεως ἐνότητος, ἐκ δὲ τοῦ Ἑλληνισμοῦ ἢ κατὰ τὰς ὑποστάσεις διάκρισις μόνη» (Йоан Дамаскин, *Точний виклад православної віри* 1:7).

⁴ V. Lossky, *The Mystical Theology of the Eastern Church*, Crestwood, NY: St. Vladimir's Seminary Press 1976, 64 (рос.: В. Н. Лосский, *Очерк мистического богословия Восточной Церкви – Догматическое богословие*, Москва 1991, 51).

2. Яким є ім'я Бога в Старому Завіті?

За Книгою Виходу, коли Бог об'являє себе Мойсеєві, Він представляє своє ім'я чотирма єврейськими літерами – відомою *тетраграмою*. Це ім'я латинкою транслітерується як YHWH. У єврейській Біблії воно трапляється 6823 рази. Це ім'я віднайдено і в артефактах біблійного періоду. Стела Меші (Моавитський камінь, IX ст. до Р. Х.), написи Кунтілет Ажруд (IX-VIII ст. до Р. Х.), остракони з Лахіша й Арада (VII-VI ст. до Р. Х.) свідчать про багатомісне використання цього імені в Ізраїлі та за його межами⁵. Дослідники схиляються до думки, що тетраграма міститься й у єгипетському ерогліфічному списку храму м. Солеб у Нубії (Судан), побудованого фараоном Аменхотепом III у XIV ст. до Р. Х.⁶

Тетраграму, яка традиційно вимовляється як «Ягве» (євр. – יהוה) або «Єгова» (євр. – יהוה), «завжди трактували як найсвятіше та виняткове ім'я Бога»; це «Його власне ім'я *par excellence*»⁷. Наводячи багато імен та епітетів Бога, старозавітні автори зазначають, що «імена Божі не є людським винаходом, вони мають божественне походження, хоч і запозичені з людської мови й узяті з людських та земних відносин». Бог Сам робить їх знайомими людству, оскільки «вони містять почати одкровення Божественного Буття»⁸.

Беручи до уваги олександрійську традицію Септуагінти, поступове заступання властивого Божого імені прикметником, який використовували як власне ім'я, «безіменним епітетом»⁹, викликало численні богословські наслідки. Століттями існувало переконання, що перекладачі П'ятикнижжя переклали тетраграму грецькою як «κύριος» і «θεός». Власне кажучи, це можна вважати правдоподібним, позаяк

⁵ С. Meyers, *Exodus*, Cambridge: Cambridge University Press 2005, 57-58.

⁶ «Очевидно, що ім'я на гербі Солеба, про яке ми дискутуємо, відповідає “тетраграмі” біблійного Бога “ЙГВГ”» (J. Leclant, «Le “Tétragramme” à l'époque d'Aménophis III» // *Near Eastern Studies: Dedicated to H. I. H. Prince Takahito Mikasa on the Occasion of His Seventy-Fifth Birthday*, Wiesbaden: Harrassowitz 1991, 215-219). Редфорд зауважує, що «маємо тут тетраграму, ім'я ізраїльського Бога» (D. Redford, *Egypt, Canaan, and Israel in Ancient Times*, Princeton University Press 1992, 272-273).

⁷ L. Berkhof, *Systematic Theology*, Grand Rapids, Mi.: Eerdmans Publishing 1941, 49.

⁸ Там само, 47. Мотье, однак, вважає, що «Біблія нічого не знає про різні “імена” Бога. У Бога є лише одне “ім'я” – Ягве. Все інше – це титули або описи. Цей факт часто не до кінця беруть до уваги» (J. A. Motyer, *The Revelation of the Divine Name*, London: Tyndale Press 1959, 7, прим. 18).

⁹ E. Bickerman, *Studies in Jewish and Christian History* (Ancient Judaism and Early Christianity, vol. 68/1), Leiden – Boston: Brill 2007, 958.

багатонаціональне елліністичне середовище юдеїв Олександрії не вживало б якогось імені, якби вважало, що воно належить якомусь племінному антропоморфному богові. Незважаючи на поширену грецьку релігійність, яка потребувала імен для локальних і чужоземних божеств, вплив тогочасних філософських напрямків спричинився до значної богословської переміни. Чому?

Серед інших, Беркгоф свідчить, що грецький термін «*kúrios*» «не має тієї самої конотації, що має термін *Ягве*»¹⁰. «У Старому Завіті Бог має особове ім'я», а «в Септуагінті Бог не має імені», додає Уолз¹¹. Щобільше, переклад $\kappa\upsilon\rho\iota\omicron\varsigma$ грецькою мовою як «*kúrios*» (або, відповідно, англійською «*LORD*») «не є ані перекладом тетраграми, ані її транслітерацією, а лише *замінником*, який використовують для пошанування самого імені»¹². Це означає, що особового Бога патріархів, Мойсея, Давида і пророків окреслили абстрактною й віддаленою трансцендентною сутністю. Бога єврейської Біблії, відкритого на спілкування, не перетворили в одне з численних популярних грецьких божеств, а використали для Нього платонівське поняття Найвищої істоти. Ця візія, яку потвердив Філон, а згодом розвинули Отці Церкви і церковні письменники, стала такою популярною, що первинне старозавітне поняття «імені Бога» почали трактувати радше як юдействування. Елліністичним юдеям і пізнішим християнським інтелектуалам Бог Біблії і платонівський *ὄντως Ὄν* видавалися схожими між собою¹³. Згідно з поглядами грецького філософа II ст.

¹⁰ Berkhof, *Systematic Theology*, 50.

¹¹ A. Walls, «The Translation Principle in Christian History» // P. C. Stine (ed.), *Bible Translation and the Spread of the Church: The Last 200 Years*, Leiden: Brill 1990, 32. Ця еллінізація біблійного тексту в поєднанні з тринітарною герменевтикою та «богослов'ям імені», запропонованим корпусом Псевдо-Діонісія, привела вчених до різних висновків. Наприклад, Канінгем вважає: «Зрозуміло, що деякі біблійні автори мали особливу схильність до певних імен; будь-яку заяву про те, що одне з них є «одним-єдиним ім'ям Бога, яке дозволяється Писанням», попросту годі підтвердити... Ми не дійшли до жодного консенсусу в питанні, чи можемо ми навіть говорити про ім'я Бога; а якщо так, то яким саме воно мало б бути» (D. Cunningham, «On Translating the Divine Name» // *Theological Studies* 56:3 (1995) 419, 440).

¹² K. Soulen, *The Divine Name(s) and the Holy Trinity: Distinguishing the Voices*, Louisville, Ky.: Westminster John Knox Press 2011, 10. Фактично замітники самі поступово стали Божими іменами. Див., напр., прим. 23 нижче.

¹³ Насправді цього біблійно-філософського натяку не приймали беззастережно. Наприклад, у книзі «Кузарі» середньовічний юдейський поет-філософ Єгуда Галеві змусив царя хозарів виснувати: «Тепер я розумію різницю між Елогім і Адонай та бачу, наскільки Бог Авраама відрізняється від Бога Арістотеля» (*Kuzari* 4:16, пер. Н. Hirschfeld). Та сама антитеза висловлена в «Меморіалі» Блезя Паскаля: «“Dieu

Цельса, «немає жодної різниці, чи звати Бога, який є понад усім, Зевсом, що притаманно грекам, чи якимось інакше, як, до прикладу, є у вжитку серед індійців або єгиптян»¹⁴. Бога сприймали як одного і єдиного Бога, себто такого, Який не потребував імені, щоб вирізнитися серед інших¹⁵.

Ця світоглядна зустріч не завжди була мирною – передовсім усередині юдаїзму, а відтак і в християнстві. Наприклад, різні переконання юдеїв під час кривавого макавейського повстання (167-160 до Р. Х.) відображали різний рівень елліністичної асиміляції. Наприкінці I ст. до Р. Х. з'явилися равиністичні усні парафрази, пояснення й розширення юдейських писань. Деякі з них було записано в середині I ст. по Р. Х. Заслугує уваги те, що «всі Таргуми фактично збільшили частоту вживання тетраграми з метою «наголосити на унікальності Й[ГВГ] і уникнути зплутувань Його з людьми, ангелами або кимось іншим»¹⁶.

Натомість Філон Олександрійський (бл. 20 до Р. Х. - 50 по Р. Х.) «вирішив у своїх роздумах та писаннях про Бога застосувати ідеї грецького філософського богослов'я», і, як наслідок, «Бог одночасно мав бути безіменним і названим»¹⁷. Оскільки погляди Філона фактично не були відомі ранньохристиянським авторам, у наступні століття християнська думка зіткнулася з цією проблематикою. «Вчення про безіменність Бога увійшло у сферу біблійної думки завдяки Філону», який «міг добре знати про тетраграму та письмові й усні традиції щодо її використання», – зауважує Соулен¹⁸. У середині II ст. по Р. Х. Юстин Мученик проголосив:

---

d'Abraham, Dieu d'Isaac, Dieu de Jacob" non des philosophes et des savants» (D. Runia, *Philo and the Church Fathers: A Collection of Papers*, Leiden: Brill 1995, 206-207).

¹⁴ «Μηδὲν διαφέρειν τῷ παρ'Ἑλλησι φερομένῳ ὀνόματι τὸν ἐπὶ πᾶσι θεὸν καλεῖν Δία ἢ τῷ δεῖνα, φέρ' εἰπεῖν, παρ' Ἰνδοῖς ἢ τῷ δεῖνα παρ' Αἰγυπτίοις» (Оріген, *Проти Цельса* 1:24). Пор.: G. Van Kooten (ed.), *The Revelation of the Name YHWH to Moses: Perspectives from Judaism, the Pagan Graeco-Roman World and Early Christianity*, Leiden - Boston: Brill 2006, 133-135, 169-183.

¹⁵ «Християнство прийняло віру батьківської щодо нього релігії, що Бог безіменний, бо Він один-єдиний» (Bickerman, *Studies in Jewish and Christian History*, 960).

¹⁶ A. Chester, *Divine Revelation and Divine Titles in the Pentateuchal Targumim*, Tübingen: Mohr Siebeck 1986, 325-326, 384.

¹⁷ D. Runia, «Naming and Knowing: Themes in Philonic Theology with Special Reference to the *De mutatione nominum*» // R. van den Broek – T. Baarda – J. Mansfeld (eds.), *Knowledge of God in the Greco-Roman World*, Leiden: Brill 1988, 89. Наприклад, він говорить: «Μήτ' οὖν διαπόρει, εἰ τὸ τῶν ὄντων πρεσβύτατον ἄρρητον, ὅποτε καὶ ὁ λόγος αὐτοῦ κυρίῳ ὀνόματι οὐ ῥητὸς ἡμῖν· καὶ μήναι ἄρρητον, καὶ ἀπερινόητον καὶ ἀκατάληπτον» (Філон, *De mutatione nominum* 15).

¹⁸ Soulen, *The Divine Name(s) and the Holy Trinity*, 50.

«Ніхто не може вимовляти імені [точніше: не може давати ім'я – перекл. Б. Д. Ермана] невимовного Бога; і якщо хтось наважується стверджувати, що існує таке ім'я, то він безнадійно божевільний»¹⁹. Для Юстина й інших ранніх апологетів «учення, що Бог невимовний і безіменний, але дає себе пізнати через багато імен і титулів» – стрижневе богословське переконання²⁰. Відгомін цього переконання бачимо в багатьох інших авторів після нього²¹.

Незважаючи на звичне розуміння того (а, можливо, на протиположності), що «будь-хто, шукаючи від божества відповіді, повинен знати, кому він адресує своє прохання»²², ранній християнин говорив другові-язичнику, якого хотів навернути: «Не шукай імені для Бога – Його ім'я є Бог»²³.

«До IV століття, – зазначає Соулен, – багато християнських богословів фактично вважали безіменність Бога чимось фактично

¹⁹ «Ὁνομα γὰρ τῷ ἀρρήτῳ θεῷ οὐδεὶς ἔχει εἰπεῖν· εἰδέ τις τολμήσειεν εἶναι λέγειν, μέμνη τὴν ἄσῳτον μανίαν» (1 Apol. 61:12). Також: «οὐδὲν γὰρ ὄνομα ἐπὶ θεοῦ κυριολογεῖσθαι δυνατόν· τὰ γὰρ ὀνόματα εἰς δήλωσιν καὶ διάγνωσιν τῶν ὑποκειμένων κείται πραγμάτων, πολλῶν καὶ διαφόρων ὄντων. θεῷ δὲ οὔτε ὁ τιθεὶς ὄνομα προῦπήρχεν, οὔτε αὐτὸς ἑαυτὸν ὀνομάζειν ᾗθη δεῖν, εἷς καὶ μόνος ὑπάρχων» (Псевдо-Юстин, *Cohortatio ad Gentes* 21).

²⁰ Runia, «Naming and Knowing: Themes in Philonic Theology with Special Reference to the *De mutatione nominum*», 86.

²¹ Наприклад, Климент Олександрійський (*Стромати* 5:12,82) писав: «Ἀδιαίρετον γὰρ τὸ ἔν, διὰ τοῦτο δὲ καὶ ἄλειρον, οὐ κατὰ τὸ ἀδιεξίτητον νοούμενον, ἀλλὰ κατὰ τὸ ἀδιαστατον καὶ μὴ ἔχον πέρας, καὶ τοίνυν ἀσχημάτιστον καὶ ἀνωνόμαστον. κἄν ὀνομάζωμεν αὐτό ποτε, οὐ κυρίως καλοῦντες ἦτοι “ἔν” ἢ “τάγαθόν” ἢ “νοῦν” ἢ αὐτὸ τὸ “ὄν” ἢ “πατέρα” ἢ “θεὸν” ἢ “δημιουργόν” ἢ “κύριον”, οὐχ ὡς ὄνομα αὐτοῦ προφερόμενοι λέγομεν, ὑπὸ δὲ ἀπορίας ὀνόμασι καλοῖς προσχρώμεθα, ἵν' ἔχη ἡ διάνοια, μὴ περὶ ἄλλα πλανωμένη, ἐπερείδестhai τούτοις. οὐ γὰρ τὸ καθ' ἕκαστον μηνυτικὸν τοῦ θεοῦ, ἀλλὰ ἀθρόως ἅπαντα ἐνδεικτικὰ τῆς τοῦ παντοκράτορος δυνάμεως· τὰ γὰρ λεγόμενα ἢ ἐκ τῶν προσόντων αὐτοῖς ῥητὰ ἐστὶν ἢ ἐκ τῆς πρὸς ἄλληλα σχέσεως, οὐδὲν δὲ τούτων λαβεῖν οἶόν τε περὶ τοῦ θεοῦ» (переклад: «Бо єдине неподільне, і з тієї ж причини також невизначене, не в сенсі незбагненності, але в тому сенсі, що воно не має ні вимірів, ані меж, а отже, не має ні форми, ані імені. Навіть коли даємо йому ім'я як “Єдине”, або “Благо”, або “Розум”, або “Абсолютне Буття”, або “Отець”, або “Бог”, або “Творець”, або “Господь”, то не робимо це у власному сенсі. Ми говоримо, вимовляючи не як ім'я Його, а з певними труднощами використовуємо різні імена, щоб розум мав їх за основу, а не блукав серед іншого. Бо кожне з них само собою не виражає Бога, але всі разом вони вказують на силу Всемогутнього. Бо предикатами виражається або те, що належить речі як такій, або те, що впливає з їхнього взаємовідношення»).

²² «*Omnis enim qui quaerit alicuius numinis impetrare responsum, debet necessario scire, cui supplicet*» (Arnobius, *Adversus Nationes* 3:42).

²³ «*Nec nomen Deo quaeres. Deus nomen est*» (Minucius Felix, *Octavius* 18:10).

самозрозумілим, що випливає із самої ідеї Бога», однак «ця доктрина все ще не потрапила в центр богословської уваги до кінця IV століття, коли три каппадокійці (Григорій Ниський, Василій Великий і Григорій Назіанзький) захищали її в боротьбі з інтелектуально відродженим аріанством їхніх часів»²⁴.

Автор корпусу Псевдо-Діонісія, що датується початком VI ст., зібрав і довів до кульмінації апофатичне богослов'я, яке раз і назавжди поширило пізнішу християнську думку про безіменність Бога. Для нього Бог був ἀκατονόμαστος θεός («безіменне Божество»), а також ἀνόνημος καὶ πολυώνημος (*безіменний і багатоіменний*)²⁵. Для богослов'я каппадокійських Отців, Йоана Дамаскина, Григорія Палами, Максима Исповідника та інших безіменна сутність, означувані божественні енергії та самі імена – поняття, які відрізняються одне від іншого. Вони пов'язували імена Бога головно з Його енергіями (але не ототожнювали їх). Проте в деяких випадках ім'я Бога стосується не Його енергій, а однієї чи кількох Божих Осіб чи Іпостасей. Серед цих особових імен Бога – терміни (вжиті як власні імена) «Ягве», «Елогім» і, як Боголюбська іпостась Сина Божого, найславніше ім'я, «Ісус». Слово «Бог» інколи пов'язують з Його енергіями, інколи («ікономічно») – з Його неозначуваною сутністю, а найчастіше – з тією чи іншою іпостассю Святої Трійці. Це означає, наприклад,

²⁴ Soulen, *The Divine Name(s) and the Holy Trinity*, 50.

²⁵ «Ἀνόνημον μὲν, ὡς ὅταν φασι τὴν θεαρχίαν αὐτὴν ἐν μιᾷ τῶν μυστικῶν τῆς συμβολικῆς θεοφανείας ὁράσεων ἐπιπλήξει τῷ φήσαντι· Τί “τὸ ὄνομά σου”; καὶ ὡσπερ ἀπὸ πάσης αὐτὸν θεωνυμικῆς γνώσεως ἀπάγουσαν φάναι καὶ· “Ἰνα τί ἐρωτᾷς τὸ ὄνομά μου”; καὶ· Τοῦτο “ἔστι θαυμαστόν”. Ἡ οὐχὶ τοῦτο ὄντως ἐστὶ τὸ θαυμαστόν ὄνομα, “τὸ ὑπὲρ πᾶν ὄνομα”, τὸ ἀνόνημον, τὸ “παντός” ὑπεριδρυμένον “ὀνόματος ὀνομαζομένου”, εἶτε “ἐν τῷ αἰῶνι τούτῳ”, εἶτε “ἐν τῷ μέλλοντι”; Πολυώνημον δέ, ὡς ὅταν αὐθις αὐτὴν εἰσάγουσι φάσκουσιν· “Ἐγὼ εἰμι ὁ ὢν”, “ἡ ζωὴ”, “τὸ φῶς”, “ὁ θεός”, “ἡ ἀλήθεια”, καὶ ὅταν αὐτοὶ τὸν πάντων αἴτιον οἱ θεόσοφοι πολυωνύμως ἐκ πάντων τῶν αἰτιατῶν ὑμνοῦσιν ὡς ἀγαθόν, ὡς καλόν, ὡς σοφόν, ὡς ἀγαπητόν, ὡς θεὸν θεῶν, ὡς κύριον κυρίων, ὡς “ἅγιον ἁγίων”, ὡς αἰώνιον, ὡς ὄντα καὶ ὡς αἰώνων αἴτιον, ὡς ζωῆς χορηγόν, ὡς “σοφίαν”, ὡς “νοῦν”, ὡς λόγον, ὡς γνώστην, ὡς προέχοντα πάντας τοὺς θησαυροὺς ἀπάσης γνώσεως, ὡς “δύναμιν”, ὡς δυνάστην, ὡς βασιλέα τῶν βασιλευόντων, ὡς παλαιὸν ἡμερῶν, ὡς ἀγήρω καὶ ἀναλλοίωτον, ὡς “σωτηρίαν”, ὡς “δικαιοσύνην”, ὡς ἁγιασμόν, ὡς ἀπολύτρωσιν, ὡς μεγέθει πάντων ὑπερέχοντα καὶ ὡς ἐν αὔρα λεπτή. Καὶ γε καὶ ἐν νόοις αὐτὸν εἶναι φασι καὶ ἐν ψυχαῖς καὶ ἐν σώμασι καὶ ἐν οὐρανῷ καὶ ἐν γῆ καὶ ἅμα ἐν ταῦτῳ τὸν αὐτόν, ἐγκόσμιον, περικόσμιον, ὑπερκόσμιον, ὑπερουράνιον, ὑπερούσιον, ἥλιον, ἀστέρα, “πῦρ”, “ὔδωρ”, “πνεῦμα”, δρόσον, νεφέλην, αὐτολίθον καὶ “πέτραν”, πάντα τὰ ὄντα καὶ οὐδὲν τῶν ὄντων. ... Οὕτω καὶ “ἀόρατόν” φησι τὰ λόγια τὸ παμφαῆς φῶς καὶ τὸν πολυῦμητον καὶ πολυώνημον ἄρρητον καὶ ἀνόνημον καὶ τὸν πᾶσι παρόντα καὶ ἐκ πάντων εὐρισκόμενον ἀκατάληπτον καὶ ἀνεξιχνίαστον» (Псевдо-Діонісій Ареопагіт, *Про божественні імена* 1:6; 7:1).

що ім'я «Бог» у реченні «Бог бо так полюбив світ, що Сина свого Єдиногодного дав» (Йо 3:16) стосується лише Отця, а в реченні «Бог явився у тілі» (1 Тм 3:16) – лише Сина. Щобільше, імена Бога не можуть одночасно стосуватись і енергій, і іпостасей, бо, з одного боку, всі енергії Бога належать усім трьом іпостасям і жодна з них не має власної; з іншого боку, деякі з діянь Осіб Пресвятої Трійці можна приписати лише одній з Них, як-от воплощення Сина чи зішестя Святого Духа в П'ятдесятницю²⁶.

У творах Отців Церкви й інших християнських письменників для означення тетраграми переважає перекладена грецькою мовою форма יהוה שש יהוה (дослівно – «Я є той, хто є»), а не сама тетраграма (יהוה)²⁷. Переклад уривка з Вх 3:14 в LXX як «Я є той, хто є» чи «Я є Сущий» (Εγώ ειμι ὁ Ὄν) – винятковий приклад інтерпретації, зробленої під впливом елліністичного юдаїзму та поширеної християнськими богословами²⁸. Отці східнохристиянської традиції залишалися вірними «апофатичному духу східного богослов'я»²⁹. Однак у християнській літературі – як Сходу, так і Заходу – ставлення до тетраграми в багатьох випадках усе ще залишалось неоднозначним³⁰.

Варто додати, що, відмовляючись іменувати свого Бога, юдеї намагалися наголосити на нездоланній онтологічній прірві між Ним і доволі лишніми ідолами та, як зазначає Г. Струмса, «вживаючи образи й імена

²⁶ Огляд цього апофатичного тринітарного богослов'я див.: V. Lossky, *In the Image and Likeness of God*, Crestwood, NY: St. Vladimir's Seminary Press, 1974, 13-30 (В. Н. Лосский, *По образу и подобию*, Москва 1995) і П. Τρεμπέλας, *Δογματική της Ορθοδόξου Καθολικής Εκκλησίας*, Αθήνα ³1997/¹1959, т. 1, 299-310.

²⁷ Помилково повторюють думку, що тетраграма («Ягве») передається у Септуагінті як «ὁ Ὄν». Наприклад, пор.: Ι. Φούντας (Επίσκοπος Γόρτυνος), *Ερημνεία Παλαιάς Διαθήκης – Εξόδος*, Αθήνα: Αποστολική Διακονία 2005, 31, 32, 332-335.

²⁸ D. Gowan, *Theology in Exodus: Biblical Theology in the Form of a Commentary*, Louisville: Westminster John Knox Press 1994, 93-95.

²⁹ V. Lossky, *The Mystical Theology of the Eastern Church*, Crestwood, NY: St. Vladimir's Seminary Press 1976, 42 (В. Н. Лосский, *Очерк мистического богословия Восточной церкви – Догматическое богословие*, 60).

³⁰ Для детальнішого порівняння патристичних джерел щодо різних форм імені (імен) і поняття Бога див.: Π. Δ. Βασιλειάδης, «Το ιερό Τετραγράμματο: Μια ιστορική και φιλολογική προσέγγιση του ονόματος του Θεού» // *Δελτίο Βιβλικών Μελετών* 28 (2010) 11-16. Більше про вимову тетраграми грецькою мовою див.: P. Vasileiadis, «The Pronunciation of the Sacred Tetragrammaton: An Overview of a *Nomen Revelatus* that Became a *Nomen Absconditus*» // *Judaica Ukrainica* 2 (2013) 11-22; G. Gertoux, *The Name of God יהוה.ו.א.ה Which Is Pronounced as It Is Written I_Eh_oU_Ah: Its Story*, Lanham, Md.: University Press of America 2002, 125-136.

Бога, парадоксальним чином підготували ґрунт для розвитку поняття божественних іпостасей». Далі він цікаво пояснює:

Божественна іпостась уможлиблює певне конкретне сприйняття занадто абстрактного Бога, певний прямий контакт із Божеством³¹.

Цей розвиток у «богослов'ї імені» позначився на переданні біблійного тексту, а також на перекладах Біблії. Внаслідок цих богословських змін її текст значно змінився, що ми розглянемо нижче. Наприклад, навіть сьогодні більшість перекладів Біблії зберігають традиційну, хоч і дискусійну з богословського погляду практику заміни Божого імені у Старому Завіті на «Господь». Переклади на інші мови, латинська Вульґата зокрема, наслідували приклад пізніших кодексів LXX. Католицька Дуетська Біблія (1609-1610) англійською мовою, яка ґрунтується на латинській Вульґаті, не містить імені Божого, тоді як Біблія короля Якова (1611) використовує для означення тетраграми в єврейських писаннях слова «Господь» і «Бог», за винятком чотирьох випадків. «Чому цю практику засвоювали», – зазначає Керол Меєрс, у багатьох аспектах – це «також проблематичне питання»³². Попри філософський підтекст, який формував юдейське і християнське богослов'я, прийняття цієї думки не було одноставним. Як зазначають коментатори, приміром Тома Аквінський, «переклад יהוה у Вульґаті як *qui est* – найбільш відповідне (*maxime proprium*) ім'я Бога»³³.

Так чи так, а власне ім'я Бога ніколи не переставали використовувати³⁴. Наприклад, у грецькій мові протягом перших двох тисяч

³¹ G. Stroumsa, «A Nameless God: Judaeo-Christian and Gnostic “Theologies of the Name” // P. J. Tomson – D. Lambers-Petry (eds.), *The Image of the Judaeo-Christians in Ancient Jewish and Christian Literature*, Tübingen: Mohr Siebeck 2003, 243.

³² Meyers, *Exodus (New Cambridge Bible Commentary)*, 58.

³³ D. Cunningham, «On Translating the Divine Name», 423. Див. також: П. Трепéлас, *Δογματική της Ορθόδοξης Καθολικής Εκκλησίας*, 164-174, 228-238. Подібний погляд на ім'я «ὁ Ὄν» висловлює Йоан Дамаскин у *Точному викладі православної віри* 4:17 (90).

³⁴ Даючи загальне визначення «власному імені», В. ван Лангендонк зазначає: «[Це] іменник, який визначає унікальну сутність на рівні “встановленої лінгвістичної умовності”, щоб зробити її психосоціально характерною в категорії базового рівня [прагматична складова]. Значення імені, якщо таке є, не зумовлює (або більше не зумовлює) його змісту [семантичної складової]» (W. Van Langendonck, *Theory and Typology of Proper Names (Trends in Linguistics, vol. 168)*, Berlin – New York: Walter de Gruyter 2007, 6). Д. Каннінгам зауважує: «Існує певна група слів, які за визначенням годі перекласти – суто власні імена. [...] Власні імена транслітерують. [...] Власні імена за визначенням не мають семантичних еквівалентів. [...] До цієї третьої

чолить було близько 60 варіантів передання священної тетраграми³⁵. Домінування цієї тривалої та поширеної «офіційної» практики заміни імені припинилося в латиномовному світі з початком другого тисячоліття. Гуманізм Ренесансу й особливо вивчення єврейської мови уможливили для християн нове відкриття *Hebraica veritas*. Спочатку католики, потім протестанти і, набагато пізніше, православне християнство почали вживати власне ім'я Бога. Наприклад, згідно з латинською загальною формою імені (Jehova/Jehovah), точна еллінізована форма Ἰεχωβά (/iexová/ чи /iexová/), ймовірно, вперше з'явилася в тексті «Православного ісповідання соборної і апостольської Східної Церкви»³⁶, яке уклав Петро Могила в 1638 р. та переклали Мелетій Сириг і Панагіот Нікусій; у 1667 р. його надруковано в Амстердамі³⁷. У період важкої боротьби за грецький переклад Біблії з єврейського тексту та його ширше розповсюдження серед зубожілого населення грецький архимандрит Неофітос Вавмас (1770-1856) з допомогою англійця-гебраїста Ісаака Лоундеса (бл. 1791 – бл. 1873), ґрунтуючись на єврейському тексті, у своєму виданні Псалмів реконструював тетраграму грецькою мовою як Ἰεοβά (/ieová/)³⁸. У ширшій перспективі, архимандрит Феофан (Бистров), наголошуючи на великому значенні імені Божого, писав:

“гібридної” категорії належать імена Божі. Наприклад, тетраграма часто з'являється як YHWH у романських мовах, однак вона може з'являтися і як *o κύριος* чи *qui est* або “Я – той, хто є”. [...] Переклад – це інтерпретація, і досконало перекласти неможливо» (D. Cunningham, «On Translating the Divine Name», 425-426).

³⁵ Серед цих варіантів перекладу, зокрема: Ἰαῶ, Ἰαοὺ, Ἰεῦῶ, Ἰεῶῶ, Ἰηοῦᾶ, Ἰαβᾶ, Ἰωβᾶ, Ἰεωβᾶ, Γεοβᾶ, ἰἸαχωβᾶ (P. Vasileiadis, «The Pronunciation of the Sacred Tetragrammaton: An Overview of a *Nomen Revelatus* That Became a *Nomen Absconditus*», 20-22).

³⁶ *Ορθόδοξος Ομολογία της καθολικής και αποστολικής Εκκλησίας της Ανατολικής*. Текст грецькою мовою: «Τὸ μαρτυρᾶ ὁ αὐτὸς Θεὸς, ὀνομαζόμενος Ἰεχωβᾶ»; латинською: «Deus ipsemet, cui Jehovæ nomen est»; англійською: «As God, whose name is Jehovah, doth himself testify» (перекл. Ph. Lodvill, 1762, 17); [церковнослов.: «о томъ Самъ Богъ, именуемый Иегова, свидѣтельствуеть» (I, 10)].

³⁷ I. Καμίρης, *Τα δογματικά και συμβολικά μνημεία της Ορθοδόξου Καθολικής Εκκλησίας*, т. 2, Αθήνα 1952, 582-592, 597; G. Maloney, *A History of Orthodox Theology since 1453*, Belmont, Ma.: Nordland Pub. Co. 1976, 34; P. Vasileiadis, «The Pronunciation of the Sacred Tetragrammaton: An Overview of a *Nomen Revelatus* that Became a *Nomen Absconditus*», 17-18.

³⁸ Neophytus Vamvas, *Ψαλτήριον ή Βίβλος των Ψαλμών, μεταφρασθείσα εκ του Εβραϊκού πρωτοτύπου*, London: R. Watts, British and Foreign Bible Society 1831. Грецьке ім'я Боже є у Пс 83:18 (156). Подібна лексична форма Ἰεωβᾶ (/ieová/) трапляється і в тексті XVII ст. (Sixtinus Amama, *De nomine tetragrammato*, 1628, 549).

На перших сторінках Біблії тетраграма має найширше значення, означає Бога Одкровення загалом, на відміну від суто космічного Його провидіння над рештою світу. Згодом вона звужується до строго теократичного імені та, зрештою, знову розширюється рисами всесвітності й надсвітності³⁹.

3. Коли тетраграму перестали вимовляти прилюдно?

«Католицька енциклопедія» констатує, що «було б складно визначити, коли саме серед юдеїв виникає така пошана до імені Божого»⁴⁰. Краще запитати, коли тетраграму перестали використовувати *взагалі*, ніж застановлятися над питанням, коли це припинили робити *різні групи*⁴¹. Так ми можемо уникнути безпідставних узагальнень та необґрунтованих екстраполяцій. Точніше, (1) якщо встановлено, що одна юдейська соціорелігійна група не використовувала або замінила тетраграму, то це не означає, що увесь єврейський народ або всі групи так чи так не робили цього. Крім того, (2) наявність терміна, який пізніше використовували як заміник, зовсім не означає, що він є лише заміником. Наприклад, термін $\kappa\upsilon\tau\omicron\varsigma$ (грецька транскрипція Ἄδωναῖ , перекл. Kúrios) інколи вживався у єврейській Біблії щодо всемогутнього Бога, але це не означає, що він є заміником тетраграми як такої. Це дозволений спосіб звертання до Бога⁴².

Як видно з Додатку 1, було знайдено декілька фрагментів текстів рукописів давнього перекладу Біблії грецькою мовою /LXX, які датуються періодом останні ст. до Р.Х. - перші ст. по Р.Х., і в усіх цих фрагментах трапляється тетраграма – або давньоєврейськими/арамейськими

³⁹ «На первыхъ страницахъ Библии тетраграмма имеетъ самое широкое значеніе, означаетъ Бога Откровенія вообще въ отличіе отъ чисто космическаго Его промышленія надъ остальнымъ міромъ. Затемъ она суживается до строго теократическаго имени и, наконецъ, вновь расширяется чертами всемірности и премірности» (Феофан (Быстров), архм., *Тетраграмма, или Ветхозаветное Божественное Имя* יהוה , С-Петербург 1905, 214).

⁴⁰ *The Catholic Encyclopedia*, vol. 8, New York: Appleton, 1950, 329. Також: S. McDonough, *YHWH at Patmos: Rev. 1:4 in Its Hellenistic and Early Jewish Setting*, Tübingen: Mohr Siebeck 1999, 111, 115.

⁴¹ Дейсі зауважує: «Однак зрозуміло, що існує велика різноманітність у використанні тетраграми різними групами в період Другого храму» (M. Dasy, «The Divine Name in Qumran Benedictions» // *Australian Journal of Jewish Studies* 15 (2001) 12, 14-15).

⁴² Можливо, це стосується канонічних книг єврейської Біблії, де вживання тетраграми обмежене чи навіть неможливе.

літерами, або транслітерована як $\text{I}\alpha\omega$ (/iaó:/). Отже, неперевірені свідчення, які ми маємо на сьогодні, вказують, що ім'я Боже додали до грецької LXX не пізніше середини I ст. по Р. Х. Однак у манускриптах із II ст. знаходимо *nomina sacra* «кς» (для «κύριος»), а в деяких випадках «θς» (для «θεός») у тих місцях, де єврейський текст має священну тетраграму⁴³. Очевидно, така «християнська писемна домовленість» (у тому, щоб писати «кς» з рисою зверху)⁴⁴ – це не наслідок праці перших перекладачів LXX, а пізніша зміна тексту. Отож можемо висувати, що текст LXX відповідно змінювали у сер. I-сер. II ст., тобто тоді, коли було введено скорочення для інших «священних» термінів.

Відомо, що членам кумранської спільноти було заборонено вимовляти (але не писати) тетраграму⁴⁵. Про це свідчить «Статут спільноти»⁴⁶

---

⁴³ Наприклад, у Р.Оху.LXV.4443, у фрагменті Книги Естери за LXX, який датується I-II ст. по Р. Х., слово «θεός» міститься у скороченому варіанті (K. De Troyer, «The Pronunciation of the Names of God, with Some Notes Regarding Nomina Sacra» // I. U. Dalferth, Ph. Stoellger (eds.), *Gott nennen: Gottes Namen und Gott als Name* (Religion in Philosophy and Theology, vol. 35), Tübingen: Mohr Siebeck 2008, 158.

⁴⁴ L. Hurtado, *The Earliest Christian Artifacts: Manuscripts and Christian Origins*, Grand Rapids, Mi.: Wm. B. Eerdmans Publishing 2006, 121.

⁴⁵ Е. Тов зауважує: «Кумранські писарі специфічно підходили до написання божественних імен, особливо тетраграми. У текстах, написаних квадратними літерами, особливо кумранською школою..., зазвичай, уникали використання тетраграми, однак у разі вживання її копіювали з палеоеврейського письма, а також із біблійних сувойв. Очевидно, כך , יהוה і יהוה також були написані таким письмом. Відомо, що в деяких сувоях ці імена Божі вписували після того, як писар рукопису закінчував роботу; можливо, це робив досвідченіший писар. У деяких інших на означення тетраграми використовували чотири чи п'ять крапок». Він також додає: «Більшість науковців за замовчуванням визнає, що разом із відродженням палеоеврейської писемності у добу Хасмонеїв тексти трансформувалися з квадратного в палеоеврейське письмо, але природніше припустити, що звичка писати палеоеврейським письмом нікуди не зникла століттями. Можливо, палеоеврейські тексти з Кумрану походять із середовища садукеев. Найбільший аргумент на користь цього припущення – той факт, що більшість палеоеврейських текстів відображають МТ, хоча фарисеї забороняли писати таким письмом. Одна з характерних рис палеоеврейських текстів – у них не виявлено майже ніякого втручання переписувачів. Можливо, кумранські переписувачі були під впливом садукеевської традиції, пишучи тетраграму та інші імена Божі у біблійних та небіблійних текстах палеоеврейськими літерами, щоб ці слова, святість яких визначалася написанням таким письмом, не були стерті» (Е. Тов, *Hebrew Bible, Greek Bible, and Qumran: Collected Essays*, Tübingen: Mohr Siebeck 2008, 119, 142).

⁴⁶ «Кожного, хто вимовить ім'я, (яке є) шановане понад усе..., говорячи богоульство чи злякавшись біди або з іншої причини, ...або читаючи у книзі, або

і той факт, що в багатьох манускриптах тетраграму замінили на יְהוָה (а не יהוה – немає свідчень, що цей термін використовували як заміник тетраграми в дохристиянську епоху). Однак не всі рукописи Мертвого моря було написано чи/і скопійовано в Кумрані, деякі – привезено. У декотрих привезених манускриптах тетраграма написана арамейським письмом, а це дає підстави для припущення, що інші сучасні групи продовжували її вживати. Отож очевидно, що протягом принаймні останнього століття до Р. Х. кумранська спільнота була єдиною групою, яка не використовувала тетраграми. Цей випадок може свідчити про тенденцію, але тут картина не повна.

Існує свідчення про щонайменше дві єврейські групи, які вживали тетраграму, – «ранкових омивальників»⁴⁷ і фарисеїв⁴⁸. А якщо хтось використовував יהוה , то цю практику критикували інші⁴⁹. Щобільше, як розглянемо нижче, *мінім* (сектантська група, що контактувала здебільшого з першими християнами) продовжувала вживати тетраграму у священних текстах, що спричинило її офіційне відлучення.

Крім того, як видно з Додатку 1, у грецьких перекладах Аквілі (бл. 130 р.), Теодотіона та Симмаха (II ст.) була тетраграма, написана квадратним арамейським письмом. У їхніх копіях, що дійшли до нас (містяться в уривках «Гексапли» Орігена), чотири єврейські літери יהוה скопійовано подібно до грецьких літер ППП. Текст і примітки на полях у старих манускриптах «Гексапли» та «Сиро-гексапли» також свідчать про те, що перекладачі використовували манускрипти, які містили тетраграму (староєврейським і арамейським письмом), і це теж може бути ознакою оригінальності тетраграми в сирійській Пешітті. Тому висновок, що в цей період тетраграму взагалі не використовували, – необґрунтований.

Здається, найраніші чіткі свідчення заборони вимови тетраграми, як найбільшої образи Бога, є в Лв 24:16, що було перекладено в олександрійській LXX наприкінці III ст. до Р. Х.: «Хто промовить ім'я Господнє, нехай буде покараний смертю»⁵⁰. Відповідний єврейський уривок не го-

---

благословляючи, буде відлучено, і він не зможе повернутися на Раду Спільноти» (1QS vi, 27 - vii, 1-2; перекл. F. G. Martinez – E. J. C. Tigchelaar, *The Dead Sea Scrolls: Study Edition*, vol. 1: 1Q1-4Q273, Leiden: Brill 1997, 84-87).

⁴⁷ Також відомі як «гемеробаписти», євр. *Tovelei Shaḥarit*.

⁴⁸ *Тос. Бер.* 6 (7):20.

⁴⁹ L. Finkelstein (ed.), *Sifre on Deuteronomy*, Berlin 1939 (repr. New York 1969), 9, 10.

⁵⁰ «Ὀνομάζων δὲ τὸ ὄνομα κυρίου θανάτῳ θανατούσθω· λίθοις λιθοβολείτω αὐτὸν πᾶσα συναγωγή Ἰσραὴλ· ἕάν τε προσήλυτος ἕάν τε αὐτόχθων, ἐν τῷ ὀνομάσαι αὐτὸν τὸ ὄνομα κυρίου τελευτάτω» (Лв 24:16, LXX).

ворить нічого подібного; натомість читаємо: «Хто хулить ім'я Господнє, того неодмінно скарати смертю» (ESV)⁵¹. Як пояснює нотатка на полях у Tg^{Ps-J}, כַּרְנ («той, хто хулить») тетраграму, тобто вживає її непристойно, у чарах чи проклятті⁵² – це той, хто її «вимовляє та лихословить»⁵³. Цікаво, що пізніше перекладачі Книги Єремії в LXX (20:9) вживали фразу «називати ім'я Господнє» (ὀνομάσω τὸ ὄνομα κυρίου) в позитивному сенсі, без значення дієслова כַּרְנ⁵⁴. Щобільше, мудреці⁵⁵ пояснювали, а Раші (1040-1105)⁵⁶ уточнював, що кару накликає на себе «той, хто богохульно вимовляє Ім'я».

У грецькій книзі Мудрості Соломона, написаній у II-I ст. до Р. Х. (Мд 14:21), сказано, що люди «приклали каменю та дереву ім'я неприкладальне»⁵⁷. Подібне забобонне (насправді, воно виявлялося зневажливим) ставлення до тетраграми з'являється в писаннях єврейського історика Йосифа Флавія (I ст. по Р. Х.), який походив зі священничої родини. Він пише: «Потім Бог відкрив йому Своє ім'я, яке раніше ніколи не чули вуха людські, яке мені заборонено вимовляти» («Юдейські старожитності» 2:276). Кажучи про свій особливий статус (тобто своє священниче походження), через який йому заборонено було вимовляти ім'я Боже, Йосиф Флавій, можливо, хотів наголосити, що заборона не поширюється на решту людей.

Беручи до уваги офіційний культ, Райзель зауважує, що «у такій культовій вимові, багатій на голосні, тетраграму, очевидно, вживали протягом п'ятнадцяти століть: від Мойсея і Аарона (бл. 1450 р. до Р. Х.)

⁵¹ (וְכָרַת שֵׁם יְהוָה מוֹת יוֹמָת). Дієслово כַּרְנ означає: «1. колоти, проколівати, свердлити, призначати, а. (квал) 1. колоти, свердлити; 2. висаджувати, визначати б. (ніфал) бути насадженим, визначеним, обумовленим. 2. (квал) проклинати, хулити» (*Brown-Driver-Briggs' Hebrew Definitions*).

⁵² Пор.: Йов 3:8; Пр 11:26. Дієслово вжито в позитивному значенні і в Іс 62:2.

⁵³ דַּמְפַּרְשׁ וּמַחֲרֵךְ.

⁵⁴ Те саме стосується Нового Завіту, де фраза «ὁ ὀνομάζων τὸ ὄνομα κυρίου» має позитивне значення (2 Тм 2:19).

⁵⁵ *Mish. Санх.* 7:5; *Сіфра Емор*, пар. 14:2; *T^B Санх.* 55b-56a.

⁵⁶ Rashi, *Commentary on Leviticus* 24:10,11,16.

⁵⁷ «Τὸ ἀκοινώνητον ὄνομα λίθοις καὶ ξύλοις περιέθεσαν.» Термін «ἀκοινώνητος» визначається як: «а) не розділений з..., б) непередаваний, ὄνομα LXX Мд 14:21; не для загалу, не до передання» (H. G. Liddell – R. Scott – H. S. Jones, *A Greek-English Lexicon*, Oxford: Clarendon Press 1940). Отже, сказане означає не те, що тетраграма – це ім'я, яке ніхто не може використовувати як власне, а радше – що його не можна промовляти серед побожних.

до зруйнування Другого храму в 70 р. по Р. Х.»⁵⁸. І навіть упродовж останніх століть заборона вимовляти тетраграму серед равинів була досить нечіткою. Наприклад, «Саспортас і Йосиф га-Леві звинувачували вірних (тобто послідовників Саббатая Цві) в бунті проти авторитету Талмуду та зневажанні давніх равинів через припущення, що останні не вповні розуміли сенс заборони на вимовляння тетраграми», наслідуючи практику Саббатая, який «вимовляв святе ім'я Боже публічно»⁵⁹. Згідно з равиним Яковом Емденом (1697-1776), нікому не можна вимовляти справжнє ім'я Бога не лише тоді, коли воно присутнє в тексті Біблії, а й при вивченні Талмуду чи писань Галахи⁶⁰. На думку ж равина Леві Іцхака з Бердичева (1740-1809), тетраграму можна навіть щоденно «вимовляти так, як вона написана»⁶¹.

Зважаючи на загальне використання власного імені Божого єврейським народом, повчання Мішни вживати тетраграму в щоденних привітаннях⁶², на думку Райзеля, «очевидно, стосується періоду, коли Макавеї приборкували владу Селевків», тобто в 164-63 рр. до Р. Х.⁶³ Згідно з тим самим джерелом, «тетраграму використовували в щоденному спілкуванні протягом довгого періоду»⁶⁴ – очевидно, не пізніше I ст.

У контексті щорічного свята Йом Кіппур (дня Відкуплення), Мішна задує: «І коли священики та народ, які стоять у дворі храму, почують,

⁵⁸ M. Reisel, *The Mysterious Name of Y.H.W.H: The Tetragrammaton in Connection with the Names of EHYEH ašer EHYEH – Hühā – und Šem Hammephôrās*, Assen: Van Gorcum 1957, 71.

⁵⁹ G. Scholem, *Sabbatai Ševi: The Mystical Messiah* / пер. R. J. Zwi Werblowsky, Princeton, NJ: Princeton University Press 1975, 142-143, 691.

⁶⁰ *Шеелат Ябец* 1:81. Див. також: *МБ* 215:14 та *Ізгерот Моше, Орах Хаїм* 2:56; *Єхаве Даат* 3:13.

⁶¹ N. Lamm, *The Religious Thought of Hasidism: Text and Commentary*, Hoboken, NJ: Ktav Publishing House 1999, 152-153.

⁶² «Також встановлено, що привітання повинно бути в ім'я (Боже), і, як сказано: "Якраз тоді сам Вооз вийшов із Вифлеєму і привітав женців: 'Господь з вами!' Ті йому відказали: 'Нехай Господь благословить тебе!'"» (*Т^в Бер.* 54а; також 63а).

⁶³ Reisel, *The Mysterious Name of Y.H.W.H*, 68.

⁶⁴ «Проте, очевидно, ця практика не була загальноприйнятою в юдаїзмі, як про це свідчить пізніша заміна єврейської тетраграми. Із пізніших джерел нам також відомо, що в певних колах ім'я Бога вимовляли як Iaw, і не лише в магічних цілях. Цей звичай, вочевидь, вважали надзвичайно нетиповим, якщо не еретичним, євреї та християни, які звикли звертатися до Бога, використовуючи титул "Господь"» (M. Reisel, «The Reading and Translation of the Divine Name in the Masoretic Tradition and the Greek Pentateuch» // *Journal for the Study of the Old Testament* 31/4 (2007) 423).

як промовлене Ім'я виходить із вуст первосвященика, падають на коліна та вклоняються, падають обличчям до землі й кажуть: «Благословенне ім'я слави Його царства на віки віків!» (Т^В Йома 6:2). Стосовно щоденних священничих благословень трактат Т^В Сота 7:6 говорить: «У храмі вони вимовляють Ім'я як написано, але у провінціях – його заміник». За трактатом Т^В Санх. 7:5, хулитель не вважався таким, «допоки не вимовив Ім'я», а на суді з приводу звинувачення в богохульстві використовували заміник, допоки не заслухали всі свідчення; відтак головного свідка наодинці просили «сказати виразно, що саме він чув», очевидно, із вимовлянням тетраграми. Трактат Т^В Санх. 10:1, згадує тих, «які не мають частки в цьому світі»: «Аба Саул каже: він також вимовив Ім'я з його властивими літерами». Однак, незважаючи на негативне ставлення, у трактаті Т^В Бер. 9:5 додано позитивну пораду: «Чоловік повинен вітати друга Іменем (Бога)», а відтак наведено біблійний приклад Вооза⁶⁵. Згідно з цими свідченнями, складається враження, що тетраграму – оскільки народ міг її чути щонайменше під час богослужінь у Храмі – легітимно промовляли у повсякденному житті.

Науковці датують ці процеси III-II ст. до Р. Х. Однак дуже ймовірно, що таке вільне використання тетраграми тривало до II ст. по Р. Х.⁶⁶ Натомість, уже в V ст. Єронім писав, що за його часів тетраграму не вимовляли, бо її «тракували як ἀνεκφώνητον, тобто як щось невимовне»⁶⁷. Мазорети, очевидно, чули חַתָּם, який вимовляли в синагозі тоді, коли в тексті стояло חַתָּם. Так ставалося і в кумранській спільноті до кінця її існування (68 р. по Р. Х.). Поширення такої «суперечності»⁶⁸ було наслідком багатьох чинників.

⁶⁵ Рт 2:4; див. прим. 62 вище.

⁶⁶ Пор.: É. Puech, «Les deux derniers psaumes davidiques du ritual d'exorcisme, 11QPsAra IV 4 - V 14» // D. Dimant (ed.), *The Dead Sea Scrolls: Forty Years of Research*, Leiden: Brill 1992, 80-88; H. Stegemann, «Religionsgeschichtliche Erwägungen zu den Gottesbezeichnungen in den Qumrantexten» // M. Delcor (ed.), *Qumrân, sapientie, sa théologie et son milieu*, Gembloux: Éditions J. Duculot 1978, 200; J. Pennington, *Heaven and Earth in the Gospel of Matthew*, Leiden: Brill 2007, 20.

⁶⁷ «Дев'ятий, тетράγραμνον [тетраграма], що вони розглядають як ἀνεκφώνητον, тобто невимовне, і що пишеться ось цими чотирма літерами йод, гей, вав, гей. Деякі невігласи, через подібність літер, якщо знаходять його у грецьких книгах, звикли його читати як ΠΙΠΙ». Латинський текст: «Nonum тетράγραμνον, quod ἀνεκφώνητον, id est ineffabile putaverunt, quod his litteris scribitur, jod, he, vav, he. Quod quidam non intellegentes propter elementorum similitudinem, cum in Graecis libris repererint, ΠΙΠΙ legere consueverunt» (Hieronymus, *Epistula 25* [PL 22:428,429]).

⁶⁸ Т^В Пес. 50а.

В останні століття до Р. Х. євреї в Палестині та діаспорі зазнавали різних впливів, з яких елліністичний виявився найсильнішим, а особливо стара платонівська думка, що «Єдиний» – безіменний. Філон перебував під великим впливом Платона, вважаючи, що «жодне ім'я неможливо застосувати до Того, Кому єдиному належить буття»⁶⁹. Марморштайн у своєму відомому «Староравинському вченні про Бога» (том 1) підтвердив, що грецький вплив був головною причиною того, чому тетраграму перестали вимовляти. Інша причина полягала в популярності магії та визнанні можливості набутти особливу силу за допомогою маніпулювання божественними іменами. На ідею «прихованого імені», яка свідчить про вплив магичного світогляду, натрапляємо в *1 Еноха* 69:13-25, укладений, правдоподібно, в I ст. по Р. Х.⁷⁰ Отже, існувала думка, що припинення вжитку тетраграми запобігатиме її використанню в магичних практиках. Щобільше, надмірна турбота про те, щоб тетраграму не промовляли публічно, може свідчити про моральний занепад священства. Талмуд говорить: «Спочатку первосвященик звик промовляти Ім'я гучним голосом, але коли помножилася кількість розпусних людей, він промовляв його тихо» (*T^J Йома* 40d). У синагогальних богослужіннях замість тетраграми ім'я Боже промовлялося як ׀תך⁷¹. Ба, «існувала традиція, що мудреці передавали оригінальну вимову своїм учням періодично – один чи два рази в сім років» (*T^B Кіддушін* 71a). За Когеном, «навіть цю практику було згодом скасовано, і вже ніхто не знає способу вимовляння Імені достеменно»⁷².

⁶⁹ «Οὐδὲν ὄνομα τὸ παράπαν ἐπ' ἐμοῦ κυριολογεῖται, ὃ μόνω πρόσεστι τὸ εἶναι» (Philo, *De Vita Moses* 1:75).

⁷⁰ D. Hannah, *Michael and Christ: Michael Traditions and Angel Christology in Early Christianity*, Tübingen: Mohr Siebeck 1999, 51-54; S. McDonough, *YHWH at Patmos: Rev. 1:4 in Its Hellenistic and Early Jewish Setting*, Tübingen: Mohr Siebeck 1999, 128-131.

⁷¹ Аллен зауважує: «До IV ст. по Р. Х. сумніви щодо вимови чотирилітерного імені Бога стали ще сильнішими. Так, рабі Авіна, коментуючи Вх 3:15, почув у видінні, наче Бог йому сказав: “Я не читаюся так, як є написаний. Я написаний через “יוד” “zei”, а читаюся через “алеф” “далет”» (R. W. Allen, *Perspectives on Jewish Law and Contemporary Issues*, Jerusalem: Schechter Institute of Jewish Studies 2009, 131). Ось цитата з *T^B Пес.* 50a, яку Родкінсон переклав так: «Я пишуся Ягве і вимовляюся як Адонай». Оскільки її датують VI ст. по Р. Х., це ще раз підтверджує тезу *пізнішої* заборони вимовляти ім'я Боже.

⁷² A. Cohen, *Everyman's Talmud*, New York: Schocken Books 1949, 24-25.

4. Чи вимовляли тетраграму Ісус і ранні християни?

Як уже зазначено, упродовж I ст. по Р. Х. покарання за вимовляння тетраграми не було остаточно визначено, як це вважали раніше. Якщо справді було так, то в самому Новому Завіті є свідчення вільного використання тетраграми протягом I ст. по Р. Х. Наприклад, Ісус, Марія, Єлизавета, Захарія, вифлеємські пастухи, Стефан та Яків, навіть ангел Гавриїл належать до тих, кому Новий Завіт приписує пряму мову з вільним використанням тетраграми⁷³. Копії рукописів давнього перекладу Біблії грецькою мовою / LXX, які дійшли до нас, свідчать, що ім'я Боже присутнє в текстах копій грецької Біблії та що його писали в читабельній, виразній грецькій формі. Згадувалося також, що Таргуми посприяли використанню тетраграм у біблійних текстах. На противагу поширеній думці про існування суворої заборони промовляти тетраграму, складається враження, що юдеї могли читати її відкрито («згідно з її літерами») у біблійних уривках, і навіть більше – вітати співбратів за давнім звичаєм, використовуючи ім'я Боже. До речі, широко вживаним було власне ім'я «Ісус»⁷⁴, яке по суті теофорне і містить половину тетраграми.

Коли юний Ісус прийшов до Назарету в синагогу, Йому дали прочитати уривок із Книги Ісаї (61:1,2). Грецький текст Луки (4:18,19, ²⁸NA) конкретизує зміст прочитаного:

Πνεῦμα κυρίου ἐπ' ἐμὲ οὐ εἶνεκεν ἔχρισέν με εὐαγγελίσασθαι πτωχοῖς, ἀπέσταλκέν με, κηρύξαι αἰχμαλώτοις ἄφροισιν καὶ τυφλοῖς ἀνάβλεψιν, ἀποστεῖλαι τεθραυσμένους ἐν ἀφέσει, κηρύξαι ἐνιαυτὸν κυρίου δεκτόν.

רוח אֲדֹנָי יְהוָה עָלַי יָעַן מָשַׁח יְהוָה אֹתִי
לְבַשׁר עֲנִיּוֹת שְׁלַחְנִי לְחַבֵּשׁ לְנַשְׁבְּרֵי-לֵב
לְקַרְא לְשִׁבְחָם דְּרוּר וְלְאֲסוּרִים פְּקַח-
קוֹחַ: לְקַרְא שְׁנַת-דְּצוּן לְיְהוָה יוֹם נְקָם
לְאַלְהֵינוּ לְנֵם כְּלִצְבָלִים:

Отже, що саме Ісус читав публічно? Хоч арамейська мова була загальноприйнятою і певне уявлення про грецьку теж існувало, читання Священного Писання здійснювалося лише єврейською мовою⁷⁵.

⁷³ Пор.: Мт 4:4,7,10; 22:44; Лк 1:15-17,28,32,38,45,46,[49],68,76; 2:15; 4:16-21; Дії 7:31,33,49,60; 15:[14],17; *Hebrew New Testament*, by Dr. Isaac Salkinson & Dr. Christian David Ginsburg (1886) [S-GHNT]; *Hebrew New Testament*, by Prof. Franz Delitzsch (1901) [DHNT]; *New Covenant*, Bible Society in Israel (2005) [HNC].

⁷⁴ Єврейською: מְשִׁיחַ і מְשִׁיחָה (пізніше מְשִׁיחָה) порівняно з מָשַׁח (Brown-Driver-Briggs' *Hebrew Definitions*).

⁷⁵ J. Green – L. M. McDonald (eds.), *The World of the New Testament: Cultural, Social, and Historical Contexts*, Grand Rapids, Mi.: Baker Academic 2013, 416.

Прочитаний уривок із єврейської Біблії містить дві тетраграми. Чи Він читав Ім'я «за його літерами», чи наслідував нову равинську традицію?

Ісус учив своїх послідовників молитися: «Нехай святиться Твоє ім'я» (Мт 6:9). Слухачам свідчив, що прийшов і діє в «ім'я (свого) Отця» (Йо 5:43; 10:25). Щобільше, наприкінці публічної діяльності Він сам молився до Небесного Отця: «Я об'явив Твоє ім'я людям, яких Ти від світу передав мені» (Йо 17:6). Усі ці твердження звучали б дивно, якби саму тетраграму не використовували. Крім того, Ісус гнівно висміював равинські традиції, які змінювали як букву, так і дух Писання. Він дорікав фарисеям і книжникам, що вони своїми парадоксальними біблійними тлумаченнями «порушували заповідь Божу» та «скасовували слово Боже» (Мт 15:1-9, RSV). Справді, в месіанського Ісуса не було вагомих підстав дотримуватися цього, «встановленого людьми», правила, обмежуючи цим покладену на Нього місію «свідчити світло, щоб усі з-за нього увірували» (Йо 1:7)⁷⁶. Він казав, що являє Світло і Життя; Його розуміння та застосування слова Божого мало бути беззаперечним.

Як же ранньохристиянські спільноти могли розуміти Ісуса одночасно і як «Господа», і як «Бога»? Фіцмаєр пояснює:

Ранні християни вважали Ісуса Тим, хто в певному сенсі поділяє трансцендентність Ягве, якимось рівний Йому. Однак у сенсі егалітарності, а не ідентичності... Під «трансцендентністю» тут мається на увазі, що Ісуса трактували як відмінного від суто людської істоти. Але Його інакшість у Новому Завіті не висловлена настільки чітко, як згодом на Нікейському чи Халкидонському соборах, коли новозавітні дані не тільки переформулювали, а й переосмислили в термінах інших способів філософського мислення⁷⁷.

А послідовники Ісуса? Чи відчували вони себе зобов'язаними підкорятися равинській традиції? Як уже зазначено, фраза «хто Господне ім'я

⁷⁶ Згідно з пізніми юдаїстами, протягом месіанської ери тетраграму вільно вимовляли за її літерами. Равин Нахман бен Ісаак (*T^B Пес.* 50a) каже, що «в [месіанському] майбутньому світі вона [тобто тетраграма] має бути єдиною: її треба писати через «йод гей» [тобто םׁן] і читати як «йод гей» [тобто םן, не замінювати на םן]» (N. Lamm, *The Religious Thought of Hasidism: Text and Commentary*, Hoboken, NJ: Ktav Publishing House 1999, 153; McDonough, *YHWH at Patmos: Rev. 1:4 in Its Hellenistic and Early Jewish Setting*, 115; Scholem, *Sabbatai Şevi: The Mystical Messiah*, 142-143). Щобільше, як у подібному контексті зазначає Кейс, «немає певності, що Ісус та Його послідовники почувалися б такими ж стриманими щодо цих рядків, як равини» (S. Case, «ΚΥΡΙΟΣ as a Title for Christ» // *JBL* 26/2 (1907) 157).

⁷⁷ J. Fitzmyer, *A Wandering Armenian: Collected Aramaic Essays*, Grand Rapids, Mi.: Wm. B. Eerdmans Publishing 1979, 130.

визнає» (ὁ ὄνομαζων τὸ ὄνομα κυρίου) має у християнських писаннях позитивне значення (2 Тм 2:19, ²⁷NA). У Новому Завіті немає жодного натяку на равинську традицію не вимовляти імені Божого, яку було сформульовано та записано після II, ба після III ст. Єдиність Бога і пізнані Його риси, наявні у Старому Завіті, залишилися непорушеним свідоцтвом, навіть коли з'явилось розгорнуте богослов'я. Справді, якщо їхній Учитель промовляв ім'я Отця, то цілком імовірно, що цей приклад наслідували і Його послідовники. І оскільки дехто з них був автором новозавітних книг, то цей погляд неодмінно мав відобразитися в їхніх творах.

Більшість науковців протестантських Церков вважає, що титул «Господь» і ім'я Боже, яке передавалося як «Господь», у ранньохристиянських писаннях розрізняли.⁷⁸

---

⁷⁸ P. Nagel, *The Explicit κύριος and θεός Citations by Paul: An Attempt at Understanding Paul's Deity Concepts* (PhD thesis), University of Pretoria, 188. Див. також: W. Hill, *Paul and the Triune Identity: Rereading Paul's God-, Christ-, and Spirit-Language in Conversation with Trinitarian Theologies of Persons and Relations* (PhD thesis), Durham University, 2012, 106; Case, «ΚΥΡΙΟΣ as a Title for Christ», 158, 160; J. Dunn, «ΚΥΡΙΟΣ in Acts» // C. Landmesser – H. J. Eckstein – H. Lichtenberger (eds.), *Jesus Christus als die Mitte der Schrift* (Beihefte zur Zeitschrift für die neutestamentliche Wissenschaft, vol. 86), Berlin – New York: Walter de Gruyter, 1997, 376, 378; D. Carson, «Christological Ambiguities in the Gospel of Matthew» // H. H. Rowdon (ed.), *Christ the Lord: Studies in Christology Presented to Donald Guthrie*, Leicester: Inter-Varsity Press 1982, 109; R. Roukema, «Jesus and the Divine Name in the Gospel of John» // G. Van Kooten (ed.), *The Revelation of the Name YHWH to Moses: Perspectives from Judaism, the Pagan Graeco-Roman World and Early Christianity*, Leiden – Boston: Brill 2006, 207-223; D. Trobisch, *The First Edition of the New Testament*, Oxford: Oxford University Press 2000, 66-67; K. Haines-Eitzen, *Guardians of Letters: Literacy, Power, and the Transmitters of Early Christian Literature*, New York: Oxford University Press 2000, 19-20, 91-95; J. N. Darby, «Notes and Corrections» // його ж, *The Gospels, Acts, Epistles, and Book of Revelation, Commonly Called the New Testament* (1872) [в оригіналі: J. N. Darby, «Preface» // його ж, *Le Nouveau Testament* (1859)]; R. J. Bowman – E. J. Komoszewski, *Putting Jesus in His Place: The Case for the Deity of Christ*, Grand Rapids, Mi.: Kregel Publications 2007, 170.

Щодо Фп 2:8-11 є цікаве зауваження Боукхема: «...існує й можливість, якої, здається, не зауважили. Ім'я Ісуса, подібно до багатьох єврейських, містить ім'я Боже. Воно означає «ЙГВГ є спасенням» (повна форма – יהוהישע = יהושע). У контексті алюзії на Іс 45:23 у Фп 2:10-11 (Іс 45:21-22: «Бога справедливого, і Спаси... Оберніться до мене і спасетесь») це ім'я особливо підходить. Можливо, ім'я Ісуса трактували як новий замітник чи навіть нову форму божественного Імені, так що Фп 2:10-11 означає: «...перед іменем ЙГВГ-є-спасінням всяке коліно нехай схилиться, й усякий язик визнає, що Ісус Христос є Господь... (тт. ЙГВГ)» (R. Bauckham, «The Worship of Jesus in Philippians 2: 9-11» // R. P. Martin – B. J. Dodd (eds.), *Where Christology Began: Essays on Philippians 2*, Louisville: Westminster John Knox Press 1998, 138).

5. Де в Новому Завіті є тетраграма?

Загальновідомо, що: а) до нас не дійшло жодного оригінального рукопису Нового Завіту; б) в жодній копії Нового Завіту, що до нас дійшла, немає тетраграми. Та все ж Соулен у своїй праці віднаходить у ньому, так би мовити, «дух» тетраграми і констатує наслідки його згасання в тексті:

За однією з оцінок, Новий Завіт містить понад дві тисячі мовних зворотів, ужитих у тій чи тій формі через практику уникання прямого вживання тетраграми. З урахуванням різниці в довжині це означає, що інтенсивність алюзій на тетраграму в Новому Завіті така сама, як у Старому, якщо не більша. Але навіть це не вберегло християн від поступової втрати зв'язку з цим особливим божественним іменем, що відбулося внаслідок розмежування юдаїзму і християнства протягом декількох перших століть нашої ери. Результатом стало помітне зубожіння церковної скарбниці тринітарних імен і образів іменування⁷⁹.

Як стала можливою така зміна в тексті християнського Писання? Понад 35 років тому Говард запропонував нову тезу, що оригінальні тексти Нового Завіту зберігали тетраграму (єврейськими літерами чи у грецькій транслітерації) в цитатах зі Старого Завіту. Він обґрунтував свою теорію аналогією до ретрансляції текстів Септуагінти: кілька рукописів давнього перекладу Біблії грецькою мовою / LXX, датованих дохристиянськими та християнськими часами, зберегли тетраграму там, де в пізніших християнських кодексах LXX читаємо «κύριος». Говард стверджує, що існувала оригінальна практика перекладачів LXX зберігати тетраграму в грецькому перекладі єврейської Біблії і що відома практика вживати «κύριος» як переклад для יהוה розвинулася лише після того, як LXX стала суто християнським текстом⁸⁰. Натомість, Пітерсма запропонував протилежну думку, що в оригінальному Олександрійському тексті

⁷⁹ Soulen, *The Divine Name(s) and the Holy Trinity: Distinguishing the Voices*, 12, 14.

⁸⁰ «Нещодавні відкриття в Єгипті та Юдейській пустелі дозволяють нам безпосередньо побачити вживання імені Бога в дохристиянські часи. Ці відкриття важливі для новозавітних студій, бо вони формують літературну аналогію з ранніми християнськими документами та можуть прояснити, як новозавітні автори використовували ім'я Боже. Далі ми розглянемо теорію, що ім'я Боже יהוה (і, можливо, його скорочення) спочатку було написано в новозавітних цитатах Старого Завіту й алюзіях на нього і що з плином часу його здебільшого замінили на «κς». Таке усунення тетраграми, на наш погляд, призвело до збентеження серед ранніх християн із поганського середовища стосовно співвідношення між “Господь Бог” і “Господь Христос”, що відображене в рукописній традиції самого тексту Нового Завіту» (G. Howard, «The Tetragram and the New Testament» // *JBL* 96/1 (1977) 63).

LXX було «κύριος», а випадки вживання тетраграми, наявні в дохристиянських рукописах LXX, – це архаїзована тенденція всередині палестинського юдаїзму⁸¹. Однак пояснення Пітерсми недостатньо переконливі⁸².

Як і варто було сподіватися, позицію Говарда не було прийнято без заперечень. Зокрема, Дж. МакРей зауважує:

Загалом, якщо врахувати, що оригінальні рукописи Нового Завіту, написані практично лише юдеохристиянами (можливо, за винятком Лк й Ді), могли наслідувати юдейський звичай та зберігати в цитатах зі Старого Завіту ім'я Боже арамейським письмом, то це питання дедалі більш інтригує. Отож, вони могли наслідувати приклад деяких єврейських авторів, які, цитуючи Писання, використовували один спосіб написання імені Божого, а інший – коли особисто висловлювалися про Бога. Здається, в Кумрані переважно вільно використовували тетраграму, копіюючи цитати з Писання чи пишучи вступ до нього в коментарях, але вживали «Ел» («Бог») в оригінальному матеріалі, написаному для коментування.

Суттєво допомогла б наявність чітких вказівок щодо використання імені Ягве, адже будь-який текст, що містить термін «Господь», незрозумілий, якщо не відомо, кого мають на увазі... Наприклад, Петрове цитування (у Ді 2:34) Давида: «Сказав Господь Господеві моему» залишається неясним, якщо не прочитати єврейський оригінал (Пс 110:1): «Сказав Ягве моему Адонай». Тексти, в яких цитується Старий Завіт, були б зрозумілішими, якби в Новому Завіті вживалося ЙГВГ (тетраграма)⁸³.

Хоча вживання тетраграми в християнському богослужінні може виглядати як характерна риса юдаїзму, насправді все навпаки. Соулен зауважує: «Відсутність вимовляння тетраграми в християнському богослужінні свідчить про подальшу присутність і вплив юдейських практик у серці церковного літургійного життя»⁸⁴.

---

⁸¹ A. Pietersma, «Kyrios or Tetragram: A Renewed Quest for the Original Septuagint» // A. Pietersma – C. E. Cox (eds.), *De Septuaginta: Studies in Honour of John William Wevers on His Sixty-Fifth Birthday*, Mississauga, Ontario: Benben 1984, 85-101.

⁸² Наприклад, див.: G. D. Kilpatrick, «Book Review of A. Pietersma's "Kyrios or Tetragram"» // *Novum Testamentum* 27/1-4 (1985) 380-382, та: M. Epstein, «On the "original" Septuagint» // *The Bible Translator*, United Bible Societies 45/3 (1994) 327-329.

⁸³ J. McRay, *Archaeology and the New Testament*, Grand Rapids, Mi.: Baker Academic 2009/1991, 371.

⁸⁴ Soulen, *The Divine Name(s) and the Holy Trinity*, 13.

Для дослідника Біблії зрозуміло, що «всі автори Нового Завіту погоджувалися з наявним у Старому Завіті розумінням Бога»⁸⁵. Біблійне «богослов'я імені» як у Старому, так і в Новому Завіті відіграло важливу роль. Отож, чому ім'я відсутнє в новозавітних манускриптах, які дійшли до нас? На основі свідчень, які маємо, можемо припустити, що, ймовірно, на початку II ст. по Р. Х. терміни «Господь» і «Бог» у формі *nomina sacra* було вставлено в текст, щоб відокремити їх від аналогічної практики вживання тетраграми в єврейських писаннях. Але на час III ст. по Р. Х. копії оригінальних текстів християнських писань, що дійшли до нас, уже зазнали модифікацій. Де Тойє каже, що «κύριος, у його скороченій формі, виглядає домінантним іменем Бога в документах принаймні від VI ст. і далі, хоча воно вже було у вжитку наприкінці II - на початку III ст.»⁸⁶. За Товом, найраніше використання «κύριος» зафіксовано в рукописі P. Baden 56b (P. Heid. Gr. 8), який датується кінцем II ст.⁸⁷ Справді, збережені рукописи LXX чітко свідчать про аналогічні й синхронні зміни при переданні тексту давньогрецького оригіналу перекладу Біблії в текстах LXX. Каале стверджує: «Тепер ми знаємо, що грецький текст Біблії, поки його писали євреї для євреїв, у таких рукописах не перекладає ім'я Боже як “κύριος”, а зберігає тетраграму, написану єврейськими або грецькими літерами. Коли християни перестали розуміти ім'я Боже, написане єврейськими літерами, вони замінили тетраграму на “κύριος”»⁸⁸.

Як видно з Додатку 1, ця зміна відбулася в ранньохристиянські часи. Серед християнських спільнот значно зросла кількість християн-неюдеїв, і їхнє знання про священність тетраграми – ще помітне в єврейському пласті Нового Завіту – вже не було очевидним⁸⁹. Таку можливість

⁸⁵ D. Guthrie, *New Testament Theology*, Downers Grover, Il.: Inter-Varsity Press 1981, 75.

⁸⁶ K. De Troyer, «The Pronunciation of the Names of God, With Some Notes Regarding Nomina Sacra» // I. U. Dalferth & Ph. Stoellger (eds.), *Gott nennen: Gottes Namen und Gottes Name* (Religion in Philosophy and Theology, vol. 35), Tübingen: Mohr Siebeck, 2008, 143–172, тут 155.

⁸⁷ Tov, *Scribal Practices and Approaches Reflected in the Texts found in the Judean Desert*, 289.

⁸⁸ P. Kahle, *The Cairo Geniza*, Oxford: Blackwell 2nd 1959, 222.

⁸⁹ «З якого джерела автори Нового Завіту беруть це грецьке звертання до Ягве? Використання “ὁ Κύριος” в абсолютній формі для ЙГВГ береться із Септуагінти, з великих пергаментних кодексів, де єврейське ЙГВГ перекладається як “κύριος” (Кульманн, Гаан та ін.). Але цей пер[еклад] є лише у християнських копіях Септуагінти IV-V ст. по Р. Х., а зовсім не в тих, які було створено для грецькомовних євреїв у дохристиянський період (наприклад, Pap. Fuad 266 [з Єгипту] та 8НевXII gr [з Палестини]). У цих версіях Старого Завіту ЙГВГ вставлено у грецький текст

розглядає і Мак-Донах, зауважуючи: «Щодо Нового Завіту, то перш за все ми мусимо визнати факт, що в жодному з манускриптів Нового Завіту, які до нас дійшли, немає ознак тетраграми. Навіть якщо вони і були, то безслідно зникли. [...] Хоча юдеохристияни, ймовірно, могли використовувати ім'я ЙГВГ, коли (і якщо) говорили єврейською. Коли ж вони писали (і, очевидно, говорили) грецькою, то вживали “Κύριος”»⁹⁰. Навіть тоді, коли «читачі Септуагінти достеменно знали, що “Κύριος” саме по собі не є правдивим іменем Бога, а радше прийомом перекладача»⁹¹. Щодо датування, Бікерман зауважує, що «стандартний текст грецької версії, з якого походять три рецензії, згадані Єронімом⁹², та наші великі кодекси⁹³, – приблизно з 200 р.»⁹⁴.

Факт залишається фактом – у найстарішому фрагменті LXX, який до нас дійшов із часів Ісуса, ім'я Боже написано єврейським письмом і відсутній термін «κύριος»⁹⁵. Дохристиянські копії грецького Старого Завіту містять уривки з іменем Божим єврейською мовою, зберігаючи

єврейськими чи палеоеврейськими літерами, і про ці копії знали Оріген та Єронім. Ба, щонайменше починаючи з Буссє, стверджували, що було б “немислимим”, щоб палестинські євреї називали Бога саме “Господь” (див.: R. Bultmann, *Theology of the New Testament*, vol. I, New York: Scribner 1951, 51-52). До того ж, серед палестинських юдеїв двох останніх століть до Р. Х. почав виникати звичай звертатися до Бога іменем “Господь”, арамейською “*marêh*” (неозначене, 11QtgJob 24:6-7; 1QapGen 20:12-13) або “*marya*” (означене, 4QEp^b 1, iv.5), єврейською – “*adôn*” (навіть без контроверсійного суфікса *-ay*, Пс 114:7; 11QPSa 28:7-8), та грецькою – як “κύριος” (Йосиф Флавій, *Ant.* xx, 4, 90; xiii, 68 [цит. з Іс 19:19]; *Заповіт Леви* 18:2 [κύριος]; *1 Еноха* [гр.] 10:9 [ὁ κύριος]). І хоча жоден із цих прикладів не свідчить, що ЙГВГ перекладали як “κύριος”, вони щонайменше показують, що для палестинських юдеїв не було “немислимим” звертатися до “Бога” (*el*) або “Всемогутнього” (*šadday*) словом “Господь”. Прямий зв'язок між цим дохристиянським єврейським звичаєм і авторами Нового Завіту ще не простежується, але його вплив на них не є неймовірним» (H. Balz – G. Schneider (eds.), *Exegetical Dictionary of the New Testament*, William B. Eerdmans Publishing Company 2004, «3078. κύριος, -ου, ὁ κύριος owner, master, lord; Lord»).

⁹⁰ S. McDonough, *YHWH at Patmos: Rev. 1:4 in Its Hellenistic and Early Jewish Setting*, 61, 98.

⁹¹ Case, «ΚΥΡΙΟΣ as a Title for Christ», 160.

⁹² Євсевієва редакція ревізії Орігена та рецензії Ісихія і Лукіана.

⁹³ Синайський, Ватиканський, Олександрійський кодекси та Кодекс Єфрема.

⁹⁴ Bickerman, *Studies in Jewish and Christian History*, 158.

⁹⁵ «Нещодавні текстуальні відкриття ставлять під сумнів ідею, що укладачі Септуагінти перекладали тетраграму ЙГВГ як «κύριος». Найстаріші доступні нам рукописи Септуагінти (фрагменти) мають тетраграму, написану в грецькому тексті єврейськими літерами. Цей звичай зберігали пізніші єврейські перекладачі Старого Завіту

його у грецькому тексті чітким єврейським письмом або у грецькій транскрипції⁹⁶.

Тетраграма у грецькому тексті міститься також у грецькій версії Аквіли, яку датують II ст. Вона збереглась у складеній після III ст. «Гексаплі» Оригена, де шість колонок містять: 1) оригінальний єврейський та арамейський текст, 2) транслітерацію єврейського тексту грецькою мовою, 3) грецьку версію Аквіли, 4) Симмаха, 5) Септуагінти, і 6) Теодотіона. На основі відомих на сьогодні даних фрагментарних копій, Водделл стверджує: «В оригенівській “Гексаплі” ... грецькі версії Аквіли, Симмаха та Септуагінти пишуть ЙГВГ як ППП; у другій колонці “Гексапли” тетраграму написано єврейськими літерами»⁹⁷. Так, версії Аквіли, Теодотіона⁹⁸ і Симмаха продовжують юдейську практику написання єврейської тетраграми в грецькому тексті.

в перших століттях по Р. Х.» (H. Bietenhard, «Lord» // C. Brown (ed.), *New International Dictionary of New Testament Theology*, vol. 2, Grand Rapids, Mi.: Zondervan 1985, 512).

⁹⁶ Ось перелік цих копій (зразки подано в Додатку 1): 1) P.Fouad № 266 (Rahlfs 848), датується I ст. до Р. Х., містить уривок із Книги Йова LXX з тетраграмою арамейським письмом; 2) 4Q^{pap}LXXLev^b (Rahlfs 802), датується I ст. до Р. Х., містить уривок із Книги Левіта з тетраграмою грецькою мовою як Ἰαὼ (/iaʔ:/); 3) P.Oxy.L.3522 (Rahlfs 857), датується I ст. до Р. Х., містить маленький уривок із Книги Йова LXX з тетраграмою, написаною палеоеврейським письмом; 4) 8HevXII (Rahlfs 943), фрагментарний сувій Дванадцяти пророків грецькою мовою з Ваді-Хабра (В.-Хабра XII Кайге), датується 50 р. до Р. Х. - 50 р. по Р. Х., містить тетраграму, написану палеоеврейськими літерами; і 5) P.Oxy.VII.1007 (Rahlfs 907), кін. III ст., папірусний фрагмент Буття LXX, у якому тетраграма є скорочена як подвійний йод (י), збільшений так, що виглядає як подвійна грецька дзета (Ζ); це скорочення було «стандартним у пізнішій равинській традиції» (De Troyer, «The Pronunciation of the Names of God, With Some Notes Regarding Nomina Sacra», 159).

Стосовно грецької транслітерації тетраграми, яка є у 4Q^{pap}LXXLev^b, де Троїє ставить запитання: «Чи доведено, що тетраграму все ще вимовляли у I ст. до Р. Х.?» Виходячи з вищенаведеного, відповідь має бути позитивною. Де Троїє й сама визнає, що це можливо. Див.: De Troyer, «The Pronunciation of the Names of God, With Some Notes Regarding Nomina Sacra», 153, 163. Згадаймо висновки Шоу: поганські письменники згадують, що юдеї вимовляли ім'я Бога як Ἰαὼ. Це означає, що були юдеї, які не лише писали, а й читали ім'я Боже. Грецьке Ἰαὼ, очевидно, – це транскрипція чотирьох єврейських літер у формі I-æH-oW-[aH], адже у грецькій мові немає еквівалента семітській літері *h*. Дехто вважає це транслітерацією трилітерного יהו [Yahu]. Див.: De Troyer, «The Pronunciation of the Names of God, With Some Notes Regarding Nomina Sacra», 153.

⁹⁷ W. G. Waddell, «The Tetragrammaton in the LXX» // *JTS* 45 (1944) 158-159.

⁹⁸ Автор книги Одкровення міг мати перед собою тетраграму, яка була у єврейській Біблії, у грецькому СЗ/LXX та грецькій ревізії СЗ, що її пізніше використали

На початку VI ст. імператор Юстиніан фактично сприяв поширенню версії Аквили на теренах усїєї Візантійської імперії. У своїй новелі «De Hebraeis» (п. 146) він стверджує: «Ми також дозволили використовувати переклад Аквили, хоча він і був поганином, та в деяких місцях його переклад значно відрізняється від Септуагінти»⁹⁹. Вважається, що в сер. IX ст. солунський місіонер Костянтин (Кирило) вживав переклад Аквили для перекладу уривків із Книги Виходу (19:16; 34:6,9), які містять звертання до «милосердного Ягве» (יהוה יהוה)¹⁰⁰. Оскільки переклад Аквили «все ще читали публічно у VI ст. та, можливо, набагато пізніше», і він став «грецькою Біблією євреїв»¹⁰¹, то тетраграму продовжували використовувати серед євреїв і християн Візантійської імперії. Враховуючи те, що пізніші копії перекладу Аквили, датовані VI-IX ст., все ще передавали ім'я Боже єврейським письмом, можливо, Костянтин читав тетраграму у своїх копіях грецької Біблії. Щобільше, – очевидно, під впливом Аквили – переклад єврейської грецької Біблії *Graecus Venetus* (MS Marcianus Graecus VII), датований кінцем XIV ст., передавав усі випадки вживання тетраграми як «Ὁντωτής» (кілька разів як «Ὁντουργός» і «Ὀὐσιωτής»), що означає «Той, хто дає буття», «Той, хто творить буття» або «Той, хто дає сутність»¹⁰².

в Теодотіонівській версії СЗ. Чарльз стверджував, що автор книги Одкровення «перекладав безпосередньо з єврейського чи арамейського тексту Біблії, хоча місцями на нього впливали старогрецька й інші, пізніші грецькі версії», тобто «ревізія старогрецької, яку пізніше переглянув Теодотіон та вставив у свою версію» (A. Yarbro Collins, *Cosmology and Eschatology in Jewish and Christian Apocalypticism* (Supplements to the Journal for the Study of Judaism, vol. 50), Leiden: Brill 1996, 161).

⁹⁹ «Ἀδειαὶν δίδομεν καὶ τῇ Ἀκύλᾳ [ἐρμηνείαν] κεχρησθαι, καθὼς ἀλλόφυλος ἐκεῖνος καὶ οὐ μετρίαν ἐπὶ τινῶν λέξεων ἔχη πρὸς τοὺς ἐβδομήκοντα τὴν διαφωμίαν» (P. Krueger – T. Mommsen (eds.), *Corpus Iuris Civilis*, vol. 3, 1892, 714, 716).

¹⁰⁰ M. Kantor – R. S. White (trans.), *The Vita of Constantine* 9, Dept. of Slavic Languages and Literature, University of Michigan 1976, 27. Щодо перекладу сучасною грецькою мовою, див.: А.-А. Тахіадіс, *Κύριλλος καὶ Μεθόδιος*, Thessaloniki: University Press 2008, 65, 117.

¹⁰¹ N. De Lange, «The Greek Bible Translations of the Byzantine Jews» // P. Magdalino – R. Nelson (eds.), *The Old Testament in Byzantium*, Dumbarton Oaks: Dumbarton Oaks Research Library and Collection 2010, 39-54.

¹⁰² N. F. Marcos, *The Septuagint in Context: Introduction to the Greek Version of the Bible*, Leiden: Brill 2000, 178, 179 [174-187]. *Graecus Venetus* – грецька версія П'ятикнижжя, Пр, Рт, Пп, Ек, Пл та Дн, згідно з унікальним рукописом у Бібліотеці св. Марка (Венеція). Востаннє його редагував Оскар фон Гебгардт у Ляйпцізі в 1875 р. Грецький переклад тетраграми, можливо, походить із *hiphil* (каузативної дієслівної форми) кореня יהוה/יהי, який означає «Той, хто приводить до буття», «Той, хто творить».

Прийнято вважати, що в оригінальному тексті «Гексапли» використовувалося єврейське письмо для написання тетраграми в усіх колонках. Це узгоджується з коментарем Оригена, та й Єронім підтверджує, що «в автентичніших рукописах Ім'я трапляється єврейськими літерами, не в сучасних єврейських, а в найдавніших»¹⁰³. Окрім того, як зауважив Кіспель, на початку III ст. «Тертуліан знав, що грецька Біблія інколи містить *Ἰαώ*. В *Adversus Valentinianos* 14, 4 він пише: “inde invenitur Iao in scripturis”. Жодного іншого еквівалента Божого імені в його джерелі (твір Іриней, *Adversus Haereses* I, 21, 3) немає. У цьому реченні під “писанням” треба розуміти Священне Писання. Чи це означає, що його грецька копія Септуагінти все ще містила *Ἰαώ*?»¹⁰⁴. Мабуть, так. Щобільше, підхід Говарда підтверджує ймовірність того, що Таціанова симфонія Євангелій під назвою «Діатессарон» (укладена у другій пол. II ст.) ґрунтувалася на копіях Нового Завіту, які засвідчують оригінальне вживання тетраграми¹⁰⁵. Насправді, різниця між двома «Господами» очевидна і в сирійській Пешітті.¹⁰⁶

Питання вживання тетраграми в тексті Нового Завіту знову порушується в єврейських перекладах християнських Писань. Наприклад, єврейський переклад Євангелія від Матея доданий у полемічний трактат

Щодо ідентичності автора див.: С. Aslanov, «Homer within the Bible: Homerisms in the *Graecus Venetus*» // M. R. Niehoff (ed.), *Homer and the Bible in the Eyes of Ancient Interpreters*, Leiden: Brill 2012, 218-220.

¹⁰³ «Ἐν τοῖς ἀκριβεστέροις δὲ τῶν ἀντιγράφων Ἑβραίοις χαρακτῆρσι κεῖται τὸ ὄνομα, Ἑβραϊκοῖς δὲ οὐτοῖς νῦν, ἀλλὰ τοῖς ἀρχαιοτάτοις» (Origen, *In Psalms* 2:2 [PG 12:1104]). «Et nomen Domini tetragrammaton in quibusdam graecis voluminibus usque hodie antiquis expressum litteris invenimus» (Jerome, *Prologus in the books of Samuel and Malachi* [PL 28:550]; а також, *Ep.* 25 [PL 22:429]). Бікерман зауважує: «Заради сучасних теорій, це твердження [Оригена] було відкинуто. Але заперечувати свідчення Оригена досить ризиковано» (Bickerman, *Studies in Jewish and Christian History*, 155-156).

¹⁰⁴ G. Quispel, *Gnostica, Judaica, Catholica: Collected Essays of Gilles Quispel*, Leiden: Brill 2008, 400.

¹⁰⁵ R. Shedinger, *Tatian and the Jewish Scriptures: A Textual and Philosophical Analysis of the Old Testament Citations in Tatian's Diatessaron*, Leuven: Peeters Publishers 2001, 127-140.

¹⁰⁶ Це досить чітко виявляє приклад записаної прямої мови в Йо 21:7: «Λέγει οὖν ὁ μαθητὴς ἐκεῖνος ὃν ἠγάπα ὁ Ἰησοῦς τῷ Πέτρῳ· ὁ κύριός ἐστιν» (28NA); «Це спонукало учня, якого любив Ісус, сказати Петру: “Це Господь [Master]”» (Weymouth NT); «Каже тоді отой учень, що його любив Ісус, до Петра: “То – Господь! [Lord]”» (RSV). Характерно, що сирійська Пешітта має це розрізнення і передає грецький термін «κύριος» як ܩܘܪܝܘܫ («*maru*»), термін, який використовують у випадках, коли термін «Господь» стосується Бога й означає тетраграму) у Лк 1:32 та ܩܘܪܝܘܫ («*maran*») у Йо 21:7.

Шем Това ібн Шапрута під назвою «Евен Бохан» («Пробний камінь»)¹⁰⁷. Імовірно, що цей твір пов'язаний із єврейським Євангелієм від Матея, яке згадане в ранньохристиянських джерелах¹⁰⁸. У цьому перекладі в усіх цитатах з єврейської Біблії використовується тетраграма (у скороченій формі ׀ן). Як видно з прикладів у Додатку 3, відтоді цю практику почали наслідувати в перекладах НЗ єврейською мовою, як і в багатьох перекладах Старого і Нового Завітів, здійснених переважно біблійними товариствами¹⁰⁹. Варто зазначити, що, починаючи з 1539 р., видання Біблії Мартіна Лютера «виразно свідчить про особливий статус тетраграми в обох Завітах, від одного кінця канону до іншого», використовуючи в тексті Нового Завіту «великі літери для слова “HERR”»¹¹⁰.

---

¹⁰⁷ «Повний текст Євангелія від Матея єврейською мовою зберігся в довгому полемічному трактаті, укладеному в XIV ст. Шем Товом бен Ісааком (званим також Ібн Шапрут). Метою Шем Това було крок за кроком спростувати християнську євангельську розповідь. Хоч і спірно, але Шем Тов справді міг зберегти незалежну текстуальну традицію Євангелія від Матея, яка, можливо, має стосунок до “Євангелія єврейською мовою”, що його згадує Отець Церкви II ст. Папій. [...] Єврейське Шем-Товине Євангеліє від Матея не ґрунтується ні на Вульґаті, ні на візантійській грецькій традиції, що мало б бути, якби цей текст був перекладений у XIV ст. Це важливе свідчення набагато ранішої традиції, можливо, тієї, що певною мірою стосується і єврейської версії Євангелія від Матея, про яку говорять ранні Отці Церкви» (С. Evans, «Jewish Versions of the Gospel of Matthew: Observations on Three Recent Publications» // *Mishkan* 38 (2003) 71–72).

¹⁰⁸ Папій: «Матей склав промови (λόγια) єврейським діалектом, і кожний тлумачив їх, як міг». Іриней: «Матей справді опублікував серед євреїв Євангеліє, написавши його їхньою мовою». Про Пінтена кажуть, що він поїхав до Індії, де знайшов «писання Матея єврейськими літерами». Оріген: «Перше Євангеліє написав Матей... який адресував його єврейським вірним, уклавши єврейською мовою». Євсей: «Бо Матей, мавши намір іти до інших народів і спочатку проповідувавши євреям, надіслав їм їхньою мовою Євангеліє, яке сам написав». Еронім: «Матей написав Євангеліє Ісуса Христа в Юдеї єврейською мовою та послання про перевагу обрізання для вірних. Точно не відомо, хто саме опісля переклав його грецькою». Цю інформацію повторюють Атанасій Олександрійський, Кирило Єрусалимський, Епіфаній та Йоан Золотоустий.

¹⁰⁹ Щодо проблематики, яка стосується «відновлення» тетраграми в Новому Завіті, див.: R. B. Gilderstone, *Synonyms of the Old Testament: Their Bearing on Christian Faith and Practice*, London: Longmans, Green & Co 1871, 62–73; J. Priestley, «“Rules of Translating” for “A Plan to Procure a Continually Improving Translation of the Scriptures”» // J. T. Rutt, *The Theological and Miscellaneous Works of Joseph Priestley*, vol. 17, London: G. Smallfield 1797, 532.

¹¹⁰ Щодо Лютерового підходу Соулен пояснює: «Починаючи зі свого першого перекладу частини Старого Завіту в 1523 р., Лютер послідовно передавав тетраграму

В одному з відомих равинських уривків¹¹¹, який датується кін. I-поч. II ст., згадано про проблему знищення текстів «еретиків» (євр. – *minim*), що були у вжитку, тобто текстів юдеохристиян¹¹². Таннаї «все ще підтримують стосунки з юдеохристиянами, яких вони вважали юдеями аж до кінця I ст.»¹¹³ Ці книги містили цитати з єврейських писань і ранні рецензії на Євангелія та Послання. Згідно з равинськими авторами, еретичні тексти містять ім'я Боже, і їхнє повне знищення призвело б і до знищення божественного Імені. Коли «тетраграма, ім'я ЙГВГ, з'являлася у християнських книгах», вона, «ймовірно, заслуговувала тут на таку ж

німецькою мовою словом "HERR", надрукованим великими літерами, з поясненням (у передмові), що лише це ім'я стосується "єдиного справжнього Бога", тоді як інші часто приписують також "ангелам і святим"» (Soulen, *The Divine Name(s) and the Holy Trinity: Distinguishing the Voices*, 92-93). Далі історія досить відома, зокрема завдяки тому, що переклади іншими європейськими мовами наслідували цю практику аж до сьогодні, разом із німецькими виданнями Біблії Лютера. Однак менш відомий той факт, що Лютер пізніше зробив те саме у своїх перекладах Нового Завіту. В 1539 р. він наказав друкарю свого закінченого на той момент перекладу Біблії використовувати великі літери для слова «HERR» у тих випадках, де «κύριος» у грецькому Новому Завіті, на його думку, заступав єврейську тетраграму. Він застосував цей підхід не лише для цитат зі Старого Завіту в Новому, але й там, де, як він гадав, автори Нового Завіту в довільній формі натякали на тетраграму, як-от у Мт 1:20 («ангел Господній») та 11:25 («Я прославляю тебе, Отче, Господи неба й землі»). [...] Після смерті Лютера в наступних виданнях Біблії Лютера великі літери для слова «HERR» було залишено лише у Старому Завіті та усунуто з Нового.

¹¹¹ *Тос. Шаб.* 13:5; *T^B Шаб.* 13:1b (116a-b), 5a.

¹¹² Y. Tepler, *Birkat ha Minim: Jews and Christians in Conflict in the Ancient World*, Tübingen: Mohr Siebeck 2007, 29, 251-275; S. Katz, «The Rabbinic Response to Christianity» // S. Katz (ed.), *The Cambridge History of Judaism: The Late Roman-Rabbinic Period*, vol. 4, Cambridge University Press 2006, 278-279, 287-293; A. Cohen, *Everyman's Talmud*, New York: Schocken Books 1949, 444-449; L. Schiffman, *Who Was A Jew? Rabbinic and Halakhic Perspectives on the Jewish-Christian Schism*, Hoboken, NJ: Ktav Publishing House 1985, 62-64, 110. Євангелія не вважали ані канонічними, ані такими, що мають будь-яку святість самі собою (*Тос. Яд.* 2:13). Але вживання тетраграми в них вимагало особливого ставлення. Слово «Євангелія» перекладали терміном «*gilyohnim*», що дослівно означає «порожні місця» і має два значення: або порожні поля на сувої, або навіть пусті сувої, або – з іронічним відтінком – писання *minim*, немовби з підтекстом, що ці писання не мають жодної вартості, як порожні сувої, тобто юдеохристиянські «Євангелія». Цей погляд підтверджує висновок, що з'являється в Талмуді перед наведеною цитатою: «Книги *minim* – наче порожні місця [*gilyohnim*]».

¹¹³ L. Schiffman, «At the Crossroads: Tannaitic Perspectives on the Jewish-Christian Schism» // J. Cohen (ed.), *Essential Papers on Judaism and Christianity in Conflict: From Late Antiquity to the Reformation*, New York: New York University Press 1991, 449.

повагу», що і в єврейських книгах¹¹⁴. Деякі равини стверджували, що, на відміну від єврейських книг, християнські не треба рятувати від спалювання в суботу, навіть якщо вони містять тетраграми. У будній день їх можна вирізати, а решту книги – знищити¹¹⁵. Інші суворіше наполягали на тому, що їх потрібно знищити разом із тетраграмами. «Равинські погрози на адресу тих, хто вимовляє тетраграму в II ст.» свідчать, що «правильна вимова все ще не була незвичною»¹¹⁶.

На підставі цього тексту можна зауважити: а) щонайменше протягом I ст. юдеохристияни зберігали у своїх священних писаннях тетраграму неперекладеною (або у чіткій текстовій формі); б) ця критика може прояснити, чому тексти християнського походження (або, радше, юдеохристиянського, як було на самому світанку «секти назореїв»¹¹⁷), які, ймовірно, містили незамінені тетраграми, до нас не дійшли: вони зазнали шквалу нападів з боку юдеїв, язичників, а пізніше і християн.

Згідно з Талмудом, за промовляння справжнього імені Бога спалювали не лише книги, а й людей. Таннай Ханіна бен Терадіон, який жив у II ст., став жертвою заборони промовляння тетраграми. Був відомий тим, що публічно навчав Сефер Тора (тобто Закону, в якому тетраграму згадано 1 818 разів). Він чинив це, не замінюючи тетраграму. Як записано, «йому винесено вирок бути спаленим заживо тому, що він вимовляв ім'я Боже так, як воно пишеться», і «повторював ім'я Боже прилюдно»¹¹⁸.

---

¹¹⁴ W. Nicholls, *Christian Antisemitism: A History of Hate*, Lanham, Ma.: Rowman & Littlefield 1995, 159.

¹¹⁵ «Р. Йосе Галилеянин пропонує оригінальний засіб для вирізання і зберігання імені Божого, хай там де воно траплялось, та спалювання решти. Про те, що треба було робити із зібраними вирізками, нічого не сказано» (Т. Herford, *Christianity in Talmud and Midrash*, London: Williams & Norgate 1903, 157).

¹¹⁶ J. Battersby Harford, *Studies in the Book of Ezekiel*, Cambridge: Cambridge University Press 1935, 144.

¹¹⁷ Дії 24:5.

¹¹⁸ «Покарання спаленням зійшло на нього, бо він промовляв Ім'я зовсім так, як воно пишеться. Як же він міг це зробити? Хіба ми не вчили: Ось цей не має частки у світі, який гряде: той, хто каже, що Тора не з небес, або що Тора не вчить воскресінню мертвих. Аба Саул каже: і той, хто вимовляє Ім'я повністю так, як воно пишеться? – Він зробив це під час практики, як нас учили: Ти не повинен учитися робити так, як мерзенні народи, але ти можеш дізнатися [про них], щоб зрозуміти і навчитися. Чому ж тоді його було покарано? – Тому що він вимовив Ім'я прилюдно. Його жінку було покарано смертю, бо вона не завадила йому [зробити це]. Звідси впливає: Хто лишень має владу завадити [комусь, хто робить погано] і не заважає, – карається за нього. Його доньку передали в бордель, бо р. Йоханан розповів,

Засудженого Бен Терадіона завернули в його сувій, а потім – спалили на вогнищі. Ба, стратили і його жінку, а доньку – продали в дім розпусти. Згідно з равинським законом, покарання за цей переступ виконала римська влада¹¹⁹.

Висновки

Бог, описаний у єврейській Біблії і в Новому Завіті, – один і той самий; Йому поклоняються і євреї, і християни, лише розуміючи Його по-різному. Біблійні та позабіблійні джерела суголосні щодо старозавітного Божого імені, тетраграми. Християнство переосмислює та реінтерпретує старозавітне поняття Бога під впливом елліністичної філософії. Розвиток поняття Бога в елліністичному юдаїзмі відображено у передаванні тетраграми Септуагінтою: особового Бога Біблії розуміють як трансцендентного і невимовного.

Униканню вжитку тетраграми сприяли різні чинники. Найраніші згадки про намагання не вимовляти Боже ім'я з'являються у III ст. до Р.Х., а наприкінці III - на поч. IV ст. по Р.Х. вимовляння тетраграми вже стало злочином, який карали смертю. Всупереч равинським приписам, Ісус та ранні юдеохристияни, ймовірно, вільно вживали ім'я Бога. Найдавніші збережені рукописи Нового Завіту не містять тетраграми,

---

що одного разу, коли дочка його йшла перед деякими великими римлянами, хтось із них зауважив: “Які гарні кроки цієї дівчиці!”. Після цього вона почала надавати особливу увагу своїм крокам» (*T^B Авода Зара 17b, 18a* [Rabbi Dr. I. Epstein, *Soncino Babylonian Talmud*, 1934]).

«Відтак Ханіну б[ен] Терадіона було поставлено перед ними, й запитали його, чому він досліджує Тору, і він відповів: “Тому що так мені повелів Господь, Бог мій”. Тоді вийшов наказ його спалити, його жінку вбити, а доньку віддати в дім повій. [Його мали спалити, тому що вимовляв ім'я Єгова так, як воно написано (а не Адонай, як читалось натомість), але чому він так учинив? Хіба Аба Шауль не казав (*Sanh.*, р. 265), що той, хто чинить це, не має частки у світі майбутньому? Він зробив це, щоб учити, що дозволено чинити приватно, але він зробив це й публічно. Його жінку треба вбити, бо вона не застерегла його від цього вчинку запереченням; звідси випливає висновок: хто відчуває, що його заперечення матимуть ефект і не заперечуватиме, того за це карають. І його доньку віддано на розпусту, тому що, згідно з р. Йохананом, трапилося якось – йшла вона у присутності великих римлян, і вони вигукнули: “Які приємні кроки цієї дівчини!” І відтоді вона піклувалася про свої кроки на догоду глядачам.]» (M. L. Rodkinson, *Talmud. New Edition*, vol. 10 (18), New York 1903, 30-31).

¹¹⁹ Щодо сучасної біографічної інформації див.: *Encyclopaedia Judaica*, vol. 8, Detroit: Macmillan Reference ²2007, 316.

проте імпліцитно вона там уживається. Новий Завіт розрізняє Бога, з Його іменем, і Сина Божого, Логоса, Якому дане особливе ім'я та влада діяти в ім'я Ягве. Ймовірно, юдеохристияни використовували тетраграму ЙГВГ в усному мовленні єврейською, проте коли вони писали чи говорили грецькою, то вживали заміник "Κύριος". Збільшення кількості сучасних досліджень Нового Завіту сприятиме вивченню цієї проблематики¹²⁰. Ця стаття мала на меті визначити головні параметри цієї багатогранної проблеми та заохотити до нових досліджень.

З англійської переклала Ірина Скулкіна

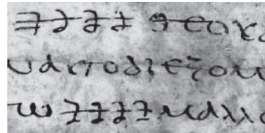
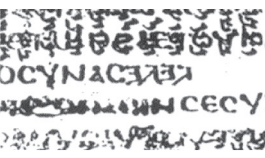

---

¹²⁰ Серед авторів, «які збагатили наше розуміння цього виміру Нового Завіту», – Ларрі Гуртадо (Larry W. Hurtado), Річард Боукхем (Richard Bauckham), Жіль Кіспель (Gilles Quispel), Жан Данілу (Jean Danilou), Джордж Говард (George Howard), Річард Лонгенекер (Richard Longenecker), Алан Сігал (Alan Segal), Крістофер Роуленд (Christopher Rowland), Ярл Фоссум (Jarl E. Fossum), Чарльз Гішен (Charles A. Gieschen), Мартін Хенгель (Martin Hengel), Шон Мак-Донах (Sean McDonough), Кевін Роу (C. Kavin Rowe), Дейл Алісон Молодший (Dale C. Allison Jr.), Крістофер Зейц (Christopher Seitz), Скот МакНайт (Scot McKnight), Маркус Бокмюль (Markus Bockmuehl) та Карл Джадсон Девіс (Carl Judson Davis) (Soulén, *The Divine Name(s) and the Holy Trinity: Distinguishing the Voices*, 11, 258, n. 7).

Додатки

Додаток 1. Священна тетраграма у наявних рукописах давнього перекладу Біблії грецькою мовою / Септуагінти

Рукопис №	Дата	Тетраграма	Зразок рукопису
1QpHab (Коментар на сувій Авакума)	I ст. до Р. Х.		
P.Fouad №266 (Rahlfs 848)	I ст. до Р. Х.		
4QpapLXXLev ^b (4Q120; Rahlfs 802)	I ст. до Р. Х.		
8HevXII (Rahlfs 943)	сер. I ст. до Р. Х. - сер. I ст.		
P.Oxy.L.3522 (Rahlfs 857)	поч. I ст.		
папірус Честера Бітті VI codex (P.Mich.inv. 5554)	II-III ст.		

<p>P.Oxy.VII.1007 (PLit.Lond. 199; Rahlfs 907)</p>	<p>кін. III ст.</p>	<p>זז</p>	
<p>Sym^PVindob.G.39777 (Stud.Pal. 11.114; Rahlfs oS-3)</p>	<p>III-IV ст.</p>	<p>יהוה יהוה</p>	
<p>Aq^{Taylor} (Cairo Genizah Palimpsests; Cambridge: UL, T-S 12.186 & UL, T-S 12.187 & UL, T-S 12.188; Rahlfs oS-2 [2005])</p>	<p>V-VI ст.</p>	<p>יהוה</p>	
<p>Aq^{Burkitt} (Cairo Genizah Palimpsests; Cambridge: UL, T-S 12.184 & UL, T-S 20.50; Rahlfs oS-1 [2005])</p>	<p>VI ст.</p>	<p>יהוה</p>	<p>ΠΟΙΗΣΑΤΑΙ ΦΙ ΤΩ ΙΑΙΡΘΕΩ ΚΑΤΑ ΤΟ ΓΕΓ</p>
<p>Aq^{Taylor} (Cairo Genizah Palimpsest; Cambridge: UL, T-S 12.182; Rahlfs 2005)</p>	<p>VII ст.</p>	<p>יהוה</p>	
<p>Hex^{Mercati} (Ambrosian Library O 39 sup.; Milan Palimpsest/Codex; S.P. 11.251; Rahlfs 1098)</p>	<p>кін. XIX - X ст.</p>	<p>יהוה</p>	
<p>Codex Marcianus gr. 7 (Graecus Venetus)</p>	<p>кін. XIV ст.</p>	<p>ὄντωτής</p>	<p>μη δ' ὄντωτής ὁ θεός· ἦν ν αὐτόν· ποιήσω οἱ βασιτε ισεν ὁ ὄντωτής ὁ θεός ἀπὸ σαν τε πτηνὸν τοῦ οὐρανοῦ,</p>

*Додаток 2. Приклади вживання тетраграми
у творах мистецтва*

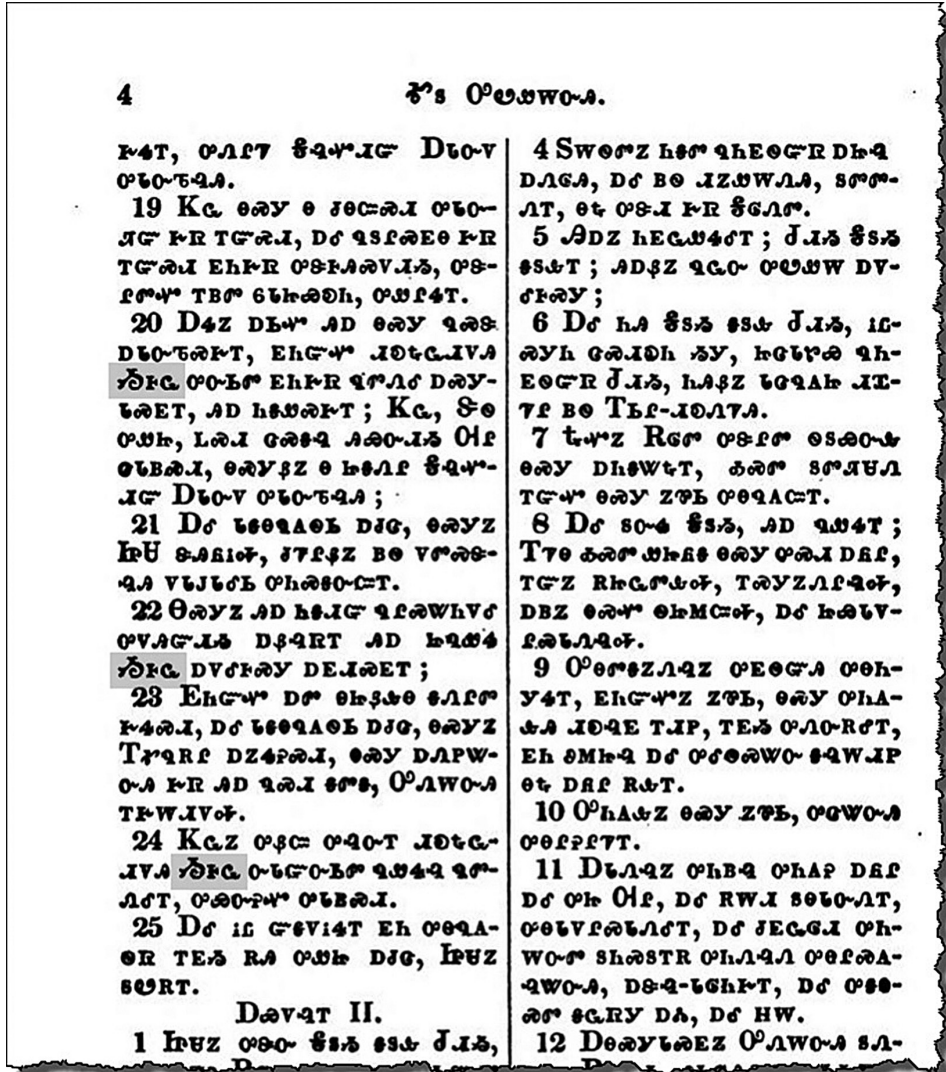
Іл. 2.1. Гравюра з видання Джона Фокса «Історія Церкви» (1641).

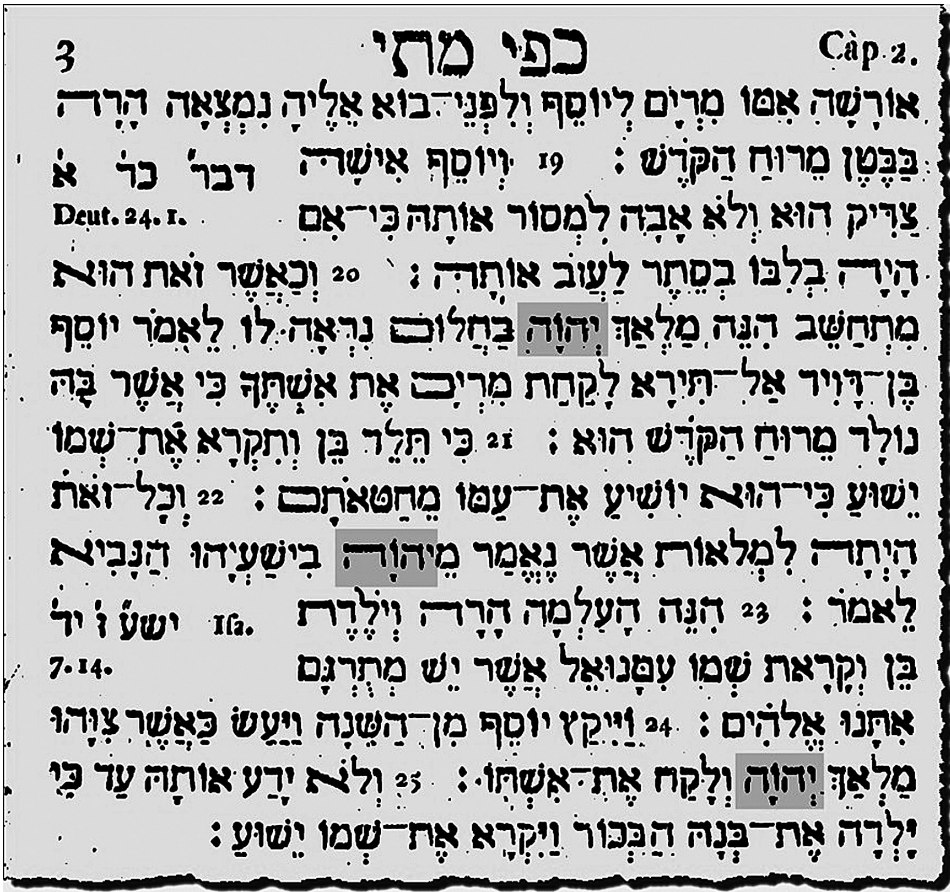
Іл. 2.2. Тетраграма на фресці склепіння львівської церкви св. Петра і Павла, заснованої Товариством Ісуса в 1610 р.

Додаток 3. Зразки вживання тетраграми в перекладах Нового Завіту

Лл. 3.1. Тетраграма, передана як “Yihowa” [𐏎𐏐𐏑𐏒] мовою черокі (Мт 1:20, 22, 24). Cherokee New Testament, New York: American Bible Society (1860).

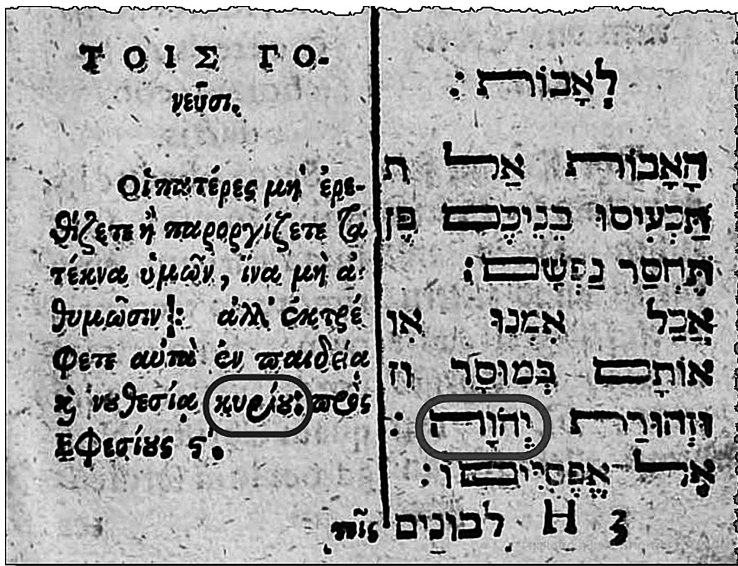

Il. 3.2. Тетраграма, передана єврейською як יהוה (Mt 1:20,22,24).

William Robertson,

תורת יהוה הדשה בהי ברה האדונינו ישועא המשעה למשהים בלה יהודים בלשון הכדש נכהבה

/ *Lex Dei summi nova atque hae cest, Novum Domini nostril Jesu Christi Testamentum
Sacro-Sanctum Christianis simul, ac Judaeis, Sancta Linguâ Hebraeâ Scriptum*, London
(1661) (переробл. вид. Elias Hutter, *Hebrew NT*, 1599).

Іл. 3.3. Сторінки з катехизму Мартіна Лютера, де грецькими «κύριος» і «θεός» передане єврейське יהוה (двічі вгорі), а нижче, де йдеться про Ісуса, словом «κύριος» передане інше єврейське слово – אֲדֹנָי. (Еф 6:4).

Catechesis D. Martini Lutheri Minor: Germanice, Latine, Graece & Ebraice, Selfisch (1605) 61, 217.

Euangelium.

bis auff die Babylonischen gefengnis/ sind vierzehn gelied. Von der Babylonischen gefengnis/ bis auff Christum sind vierzehn gelied.

Zur 1. **D**ie geburt Christi war aber also gehan. Als Maria seine Mutter dem Joseph vertrauet war/ ehe er sie beim holet/ erfand sich/ das sie schwanger war von dem heiligen Geist. Joseph aber ir Man war from/ vnd wolt sie nicht rügen/ Gedachte aber sie heimlich zu verlassen. In dem er aber also gedachte/ **S**ihe/ da erschein im ein engel des **HERRN** im traum/ vnd sprach/ Joseph/ du son Dauid/ fürchte dich nicht/ Mariam dein gemalh zu dir zu nemen. Denn das in ir geboren ist/ das ist von dem heiligen Geist. Vnd sie wird einen son geben/ des namen soltu Ihesus heissen/ Denn er wird sein volck selig machen von iren Sünden.

a (Küßn) Das ist/ Er wolt sie nicht zuschanden machen für den Leuten/ als er wol macht hätte/ nach dem Gesetze. Das rühmet also G. Mariam Joseph schämte/ das er sich auch seinen Reden/ vnd lichte willen/ verziehen hat.

Zur 4. Das ist aber alles geschehen/ **A**uff das erfüllte würde/ das der **HERR** durch den Propheten gesagt hat/ **der da sprichet/** **S**ihe/ Eine Jungfraw wird schwanger sein/ vnd einen son geben/ vnd sie werden seinen namen Emanuel heissen/ Das ist verdolmetschet/ Gott mit vns.

Zur 7. **D**A nu Joseph vom schlaff erwachte/ thet er wie im beel **HERRN** engel befolhen hatte/ vnd nam sein Gemalh zu sich/ vnd erkennen sie nicht bis sie iren ersten son gebar/ vnd hies seinen namen Ihesus.

b (Wia) Sol nicht verstanden werden/ das Joseph Maria hernach erkennen hat/ sondern es ist eine wirt zu erden in der Schrift. Als Gens. Der Kabb ist nicht wider Komme bis die Erde tractet/ Will die Schrift nicht/ das der Kabb ertrach Komme sy. Also auch hier/ solget nicht/ das Joseph Maria hernach erkennen habe.

II.

DA Ihesus geboren war zu Bethlehem/ im Jüdischen lande zur zeit des Königes Herodis/ **S**ihe/ da kamen die Weisen vom Morgenland gen Jerusalem/ vnd sprachten/ Wo ist der newgeborne König der Jüden? Wir haben seinen Sterne gesehen im Morgenland/ vnd sind komen in an zu beten.

c (Wien) Die G. Mariam Magda munt/ sind Mariae fündig/ vnd driest gruffen.
DA das der König Herodis horet/ erschrafft er/ vnd mit im das ganze Jerusalem/ vnd lies versamen alle Hohen

priester vnd Schriftgelehrten vnter dem volck/ vnd erforschte von inen/ Wo Christus solt geboren werden? Vnd sie sagten im/ Zu Bethlehem im Jüdischen lande. Denn also stehet geschrieben durch den Propheten/ Vnd du Bethlehem im Jüdischen lande/ bist mit nichte die kleinste vnter den Fürsten Juda/ Denn aus dir sol mir Kommen/ der Hergog/ der ober mein volck Israel ein Herr sey.

d (Mit wien) Bethlehem war klein an jüdischem darumb auch Michas sie hies newet/ aber der Euangelist hat (mit nichte) hinu gehen darumb/ das sie hant erdohet war da Christus geboren ward.

DA berieff Herodes die Weisen heimlich/ vnd erlernt mit vleys von inen/ wenn der Stern erschinen were? Vnd weisete sie gen Bethlehem/ vnd sprach/ Ziehet hin/ vnd forschet vlassig nach dem Kindlin/ Vnd wenn ir findet/ saget mirs wider/ Das ich auch komme/ vnd es anbere.

Als sie nu den König gebort hatten/ zogen sie hin. Vnd sihe/ der Stern den sie im Morgenland gesehen hatten/ gieng für inen hin/ bis das er kam/ vnd stand oben vber/ da das kindlin war. Da sie den Stern sahen/ wurden sie hoch erfreuet/ vnd giengen in das haus/ vnd funden das kindlin mit Maria seiner mutter/ vnd fielen nider/ vnd beten es an. Vnd theten ire Schätze auff/ vnd schenckten im Gold/ Weyrach vnd Myrrhen. Vnd Gott besalhen inen im traum/ das sie sich nicht solten wider zu Herodes lencken/ Vnd zogen durch einen andern weg wider in ir Land.

DA sie aber hinweg gezogen waren/ **S**ihe/ da erschein der engel des **HERRN** dem Joseph im traum vnd sprach/ Stehe auff/ vnd nim das kindlin vnd seine Mutter zu dir/ vnd fleuch in Egyptenland/ vnd bleib alda/ bis ich dir sage. Denn es ist fürhanden/ das Herodes das kindlin suche/ das selb vmb zu bringen. Vnd er stund auff/ vnd nam das kindlin vnd seine Mutter zu sich/ bey der nacht/ vnd entweich in Egyptenland/ vnd bleib alda/ bis nach dem tod Herodis. **A**uff das erfüllte würde/ das der **HERR** durch den Propheten gesagt hat/ **der da sprichet/** Aus Egypten hab ich meinen son geruffen.

DA Herodes nu sahe/ das er von den Weisen betrogen war/ ward er seer zornig/ vnd schickte aus/ vnd lies alle Kinder zu Bethlehem edo ten/ vnd an ir gangen Grenzen/ die da zwey jertig vnd drunnter waren/ nach der zeit/ die er mit vleys von den Weisen

Іл. 3.4. Термін "HERR" (великими літерами) вжито в німецькомовному Новому Завіті всюди, де Лютер вважав, що «κύριος» заступає єврейську тетраграму (Мт 1 і 2). Martin Luther, Biblia, das ist die ganzte Heilige Schrift Deusch, Hans Lufft (1548).